

המאורעות שהתרחשו בקרים בתקופת מלכותו של שאהין גראי ח'אן

כרוניקה היסטורית מן המאה הי"ח מאת הקראי עזריה בן אליה

יוצאת לאור על-ידי גולדה אחיעזר

מאמר זה* מציג לפני הקורא חיבור היסטוריוגרפי שכתב ר' עזריה בן אליה בן הקהילה הקראית של צ'יפוט-קלצה שבקרים. המחבר מתאר מאורעות שהתרחשו בקרים בשנים 1776–1783, בתקופת שלטונו של הח'אן הטטארי האחרון, שאהין גראי, הממונה מטעם הקיסרית הרוסית יקטרינה השנייה: תהליך הכיבוש של קרים בידי הרוסים, המרידות נגד הח'אן ודיכויין, סבלה של האוכלוסייה המקומית בעת דיכוי המרידות ועוד. עזריה מקדיש חלק מן התיאורים למצבה של הקהילה הקראית בתקופה סוערת זו, אך נושא זה לא היה מטרת כתיבתו; התיאור הוקדש בעיקר לאירועים הכלליים.

כרוניקה זו לא פורסמה עד כה בשפת המקור. אברהם בן שמואל פירקוביץ תרגם אותה לרוסית, אך תרגומו לוקה במגבלות רבות. אדון בתרגומו של פירקוביץ בנספח ד.

תולדות הקראים בקרים הוא תחום שעדיין לא נחקר דיו. היום, לאור פתיחתם של ארכיונים רבים שהיו סגורים כשבעים שנה בברית המועצות, אלפי תעודות מאוספים שונים נחשפו לציבור החוקרים. בעקבות זאת חקר נושא זה החל להתפתח, וב־20 השנים האחרונות, אחרי הפסקה ארוכה, הופיעו פרסומים חדשים.

כרוניקה זו מייצגת ז'אנר בלתי ידוע עד כה לחוקרים בספרות הקראית — הכרונוגרפיה, והיא בעלת חשיבות כפולה ומכופלת לחקר ספרותם של הקראים. חיבור זה הוא גם מקור היסטורי חשוב ביותר לתולדות קראי קרים וכן לתולדות קרים עצמה. העובדה שמחברו חי וכתב בקרים והיה עד למרבית האירועים המתוארים משמעותית ביותר. תיאוריו המפורטים של עזריה תואמים במידה רבה את אלו של ההיסטוריונים הרוסיים. עובדה זו מעידה על דיוקם של תיאורי המחבר ועל אמינות המקורות שהיו ברשותו. בה בעת עזריה מביא חומר בלתי ידוע, שמרחיב את היריעה של ידיעותינו בנושא. טקסט זה גם חושף לפנינו את נקודת מבטו של בן הקהילה הקראית במאה הי"ח ואת השקפותיו לגבי האירועים ההיסטוריים.

* המאמר מתבסס על עבודת גמר לתואר מוסמך שהוגשה בדצמבר 1999 באוניברסיטה העברית: גולדה אחיעזר, 'המאורעות שהתרחשו בקרים בתקופת מלכותו של שאהין גראי ח'אן: כרוניקה היסטורית מן המאה הי"ח מאת הקראי ר' עזריה בן אליה', עבודת גמר לתואר מוסמך, ירושלים 2000. אני חבה תודה לקרן לזכרה של פאני בלבן, שבזכות תמיכתה התאפשרה שהותי בספריית פטרבורג וקייב. שם השגתי את החומר החשוב ביותר לעבודתי, שבלעדיו ערכה היה פחות בהרבה. תודתי נתונה לפרופ' חגי בן-שמאי, לפרופ' יוסף הקר, לד"ר ירון בן-נאה, לפרופ' דן שפירא ולד"ר מיכאל קיזילוב על הערותיהם החשובות שנתנו לי במהלך עבודתי, ולמר מיכאל עזר, שהתייעצתי אתו בענייני קרטוגרפיה.

1 את המושגים, השמות הגאוגרפיים ושמות האישים המסומנים בכתב נטוי בגוף המאמר וכן בטקסט של הכרוניקה ניתן למצוא במילוח (נספח א).

1. ראשית היישוב הקראי בחצי האי קרים — רקע היסטורי

א) תולדות הקהילה הקראית בקרים

אין ברשותנו עדויות מוצקות בעניין ראשית התיישבות הקראים בקרים.² עדות מתועדת על היישוב הקראי הקדום ביותר בקרים מצויה בחיבורו של החכם הקראי הביזנטי אהרן בן יוסף, 'ספר המבחר'. הוא הזכיר כי השתתף בפולמוס בין קראים לרבניים בענייני הלוח בשנת 1278 בעיר סולכט שבקרים.³ עד שנת 1475, המרכזים העיקריים של ההתיישבות הקראית בקרים היו ערי החוף כפא וגזולווא. בשנת 1475 כבשו העות'מאנים את אותן ערי החוף, וסילקו משם את הגנואזים. היישוב הקראי בעיר המבצר מנגופ שבקרים ההררית נוסד (או המשיך לגדול) לאחר ההגירה מהאימפריה העות'מאנית. הגירה זו החלה בעקבות העברת אוכלוסין (sürgün) בשנת 1455 מהפריפריה לקושטא, אשר נהרסה בעקבות הכיבוש העות'מאני והייתה זקוקה לשיקום. חלק מבני הקהילה הקראית שישבו באדריאנופול, במקום לעבור לעיר הבירה ההרוסה, העדיפו להגר לקרים ולהצטרף לקהילת מנגופ, שבה היו באותה תקופה חיי כלכלה יציבים יחסית.⁴ גם מנגופ, כמו כפא וגזולווא, עברה אחרי שנת 1475 לחסותו של שלטון עות'מאני ישיר, בעוד שהאימפריה הטטארית ששלטה על שאר השטח של קרים הפכה למדינה וואסלית של האימפריה העות'מאנית. האוכלוסייה היהודית בקרים, כמו הנוצרית, הייתה במעמד של בני חסות (ד'ימי), שילמה מס ג'יזיה, וחלו עליה תנאי עומר.

ציפוט-קלעה שימשה בירה לח'אנות של קרים עד ראשית המאה ה־17. הח'אן מנג'לי ג'איי העביר את הבירה לבאחצ'ה סראן, ולאחר שהושלמה בנייתה הפכה ציפוט-קלעה למין גטו, שנשארו בו בעיקר התושבים הלא מוסלמיים — יהודים ומקצת ארמנים. כפרוור הסמוך לבירה החלה ציפוט-קלעה מתפתחת כלכלית, והגיעה לשיא פריחתה במאות ה־17 וה־18. מה יארליקים⁵ שנתנו הח'אנים לבני הקהילות היהודיות בקרים אנו למדים גם על מעמדם של הקראים כעיר זו, אולם סוגיה זו דורשת עיון מחודש. כמו בכתבי זכויות במזרח אירופה, גם ביארליקים של הח'אנים לא הייתה הבחנה בין קראים לרבניים; נכתב בתעודות שהן ניתנו ליהודים. מטעם זה סביר להניח כי כשמדובר בציפוט-קלעה, הרי שהיארליקים

2 על תולדות קראי קרים במאות ה־12–ה־18 ראו: G. Akhiezer, 'The History of the Crimean Karaites'; D. Shapira, 'Beginnings of the Karaites of the Crimea Prior to the Early Sixteenth Century'.

3 אהרן בן יוסף, ספר המבחר, גזולווא 1835 (פירוש על ספר שמות), דף י"ד, ע"ב. ראו על כך: Z. Ankory, *Karaites in Byzantium*, p. 60, n. 12.

4 "הקר, 'שיטת הסורגון' והשפעתה על החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאות ה־17–ה־18".

5 3. А. Фиркович, Сборник старинных грамот и узаконений касательно прав и состояния русско-подданных караимов, СПб 1890, с. 57-105.

נועדו בעיקר לקראים, או לקראים בלבד. ישנן עדויות מעטות על נוכחות יהודים רבניים בצ'ופוט-קלעה,⁶ ולא ברור אם הייתה שם אי-פעם קהילה רבנית. על-אף הזכויות שניתנו לקראים, הם סבלו לא פעם משרירות לבם של השליטים, ויש לא מעט עדויות על כך. למשל, בדו"ח של הקונסול הרוסי ניקיפורוב, ששהה בארמונו של הח'אן קרים גראי, הוזכר בין הסיבות שגרמו לסולטאן העות'מאני להדיח את הח'אן, כי בעת בניית הארמון המלכותי בבאחצ'ה סראי חויבו יהודים ונוצרים לעבוד חינם, ואף נסחטו מהם סכומי כסף גדולים לצורכי המלכות: "ער שנמשכה אותה הבנייה כל יום, גלחחו ונוצלו מן היוונים, הארמנים והיהודים 200, 10 ו-300 גפס, ולא שולם אף אספר אחד על צמלם".⁸

מן המאה הי"ז התחיל תהליך התורכזציה של החברה הקראית. אנו רואים בכתובות הקבורה מתקופה זו שפורסמו בספרו של א' פירקוביץ, 'אבני זכרון', מספר רב של שמות תורכיים, בעיקר אצל נשים,⁹ וזהו אחד הסימנים להשתלבות הקראים בחברה הטטארית. חלק מבני הקהילה הקראית בצ'ופוט-קלעה מתקופה זו קיבלו תפקידים רמים בחצרם של הח'אנים, ושירתו אותם במגוון מקצועות — רופאים, ראשי המטבעה, פקידים ויועצים ועוד.¹⁰ אחד מיהודי החצר האלה היה בנימין בן שמואל אגא (נפטר ב-1824).¹¹ סבו, אברהם בן יאשיהו, ואביו, שמואל בן אברהם אגא, היו ראשי המטבעה של הח'אן במאה הי"ח. אביו, שמואל בן אברהם אגא, המכונה 'ראש הגולה', היה בקי בענייני הלכה ובעל סמכות בעניין קביעת הלוח. בנימין אגא שימש כחצרו של הח'אן רודולף גראי, ולאחר הדחתו היה יועצו של הח'אן האחרון, שאהין גראי, ומן האישים המקורבים אליו ביותר. כמו אביו, גם הוא עמד בראש קהילת צ'ופוט-קלעה עד מותו. יהודי חצר אלו היו על-פירוב גם ראשי הקהילה ושתדלניה, והגנו על האינטרסים של בני עדתם. במאות הי"ז והי"ח הגיעה קהילת צ'ופוט-קלעה לשיא פריחתה הכלכלית, והיא הושיטה סיוע באופן קבוע לקהילות פולין וליטא בעת מלחמות, פרעות ושרפות, וכן לקהילת קושטא¹² ולקהילה הירושלמית.¹³

6 אנו מוצאים עדויות מעטות בין המצבות מצ'ופוט-קלעה, ראו: א' פירקוביץ, 'אבני זכרון' (ספר זה הוא קורפוס של 769 כתובות קבורה קראיות, רובן מצ'ופוט-קלעה, שחלקן מזויפות). למשל, כתובת (מס' 353, שנת 1669) המוקדשת למשה, ללא ציון שם אביו, ופירקוביץ מוסיף הערה: "זהו היה מן הרבנים הקירימיים מלמד תורה בקלעא".

7 asper — מטבע עות'מאני קטן שנקרא גם אקצה.

8 Н. Мурзакевич, «Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова о изложении Крым Герея», ЗООИД, 1844, т. 1, с. 377

9 ראו למשל: א' פירקוביץ, (לעיל, הערה 5) מס' 383, 406, 465, 450 ועוד.

10 א' פירקוביץ, שם, מס' 403 משנת 1703: "...שר זה בשם גורע בשערי מלך..."; מס' 470 משנת 1756: "...רופא מומחה היה גורע בשערי המלכים..." ועוד.

11 G. Akhiezer, 'The History of the Crimean Karaites', pp. 737–739

12 ראו למשל: J. Mann, *Texts and Studies*, pp. 353–358; 1392–1393, no. 169; 1394–1396, no. 170

13 התרומות לירושלים הועברו באמצעות עולי רגל מקרים. ראו על כך: ג' אחיעזר, 'זיקת קראים לירושלים וביטוייה במצבות ספר 'אבני זכרון'; ש' אסף, באהלי יעקב, עמ' 200 ואילך;

קהילת צ'ופוט-קלעה שימשה מרכז לטיפול בכספי ארץ ישראל. הגיעו אליה כספים מקהילות אחרות בקרים ומחוצה לה. קהילות פולין וליטא, קושטא, קהיר ודמשק נתמכו בקהילות קרים בתקופות קשות. לדוגמה, בשנת 1774 נשרף בית הכנסת בח'אסכוי.¹⁴ ראשי הקהילה הקראית בקושטא שלחו מכתבים לכפא, צ'ופוט-קלעה, מנגופ וגזלווא.¹⁵ בבקשת תמיכה. קהילות קרים כבר עזרו לקהילת קושטא במקרה דומה בשנת 1729. קהילת צ'ופוט-קלעה, שבראשה עמד בנימין אגא, עזרה גם לקראי קושטא בשיקום בית כנסת שנשרף בשנת 1794.¹⁶

בדבר התהליכים הדמוגרפיים בקרב קראי קרים, עד סיפוח קרים לרוסיה העדויות הן דלות ביותר. קיימת עדות שמצטט ידידו של שמחה יצחק לוצקי (גדול חכמי הקראים במאה הי"ח, עבר מלוצק לצ'ופוט-קלעה) מפיו.¹⁷ לדבריו, בשנת 1755 מנתה אוכלוסיית קראי קרים כ-500 משפחות (כ-2,500 נפש). כ-300 משפחות מתוכן התגוררו בצ'ופוט-קלעה, כ-105 בגזלווא, כ-50 בכפא וכ-40 במנגופ. בסולכת, לפי טענתו, היה בעבר קהל גדול ובית הכנסת הגדול ביותר, אך בעת כתיבת הדברים נותר בעיר זו רק חזן אחד ששמר על בית הכנסת. בצ'ופוט-קלעה היו אז שבעה בתי מדרש, אך שלושה מהם לא פעלו. בכל אחת מהערים גזלווא, כפא ומנגופ נותר בית מדרש אחד. אצל שמחה יצחק לוצקי למדו בבית המדרש בצ'ופוט-קלעה יותר מ-30 תלמידים. לפי נתונים רשמיים, לאחר הכיבוש הרוסי של קרים מנתה האוכלוסייה הקראית שם 2,400 נפש.¹⁸ חיי הקהילה בצ'ופוט-קלעה החלו דועכים עוד לפני הכיבוש הרוסי, עקב המחסור במים בעיר זו. את אוכלוסיית מנגופ גירש הצבא הרוסי בשנת 1793, ושרידיה עברו לצ'ופוט-קלעה.¹⁹ אחרי מתן האמנציפציה לקראים באימפריה הרוסית, רבים מהם עברו לערים הגדולות, ושם נפתחו לפנייהם אפשרויות כלכליות חדשות.²⁰

11 בן-צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 46–48; Mann, *ibid.*, pp. 125–127; 321–332, M. Wilensky; על עולי הרגל מקרים ראו: א' יערי, מסעות ארץ ישראל, עמ' 221–267; 305–323; 478–495.

14 אחד מרובעי קושטא, ומן הריכוזים היהודיים החשובים בבירה.

15 Mann, *ibid.*, pp. 353–358

16 Mann, *ibid.*, pp. 1392–1593, doc. 169; pp. 1394–15–96, doc. 170

17 Mann, *ibid.*, p. 1327, doc 156

18 Еврейская Энциклопедия, А. Гаркави, Л. Кацнельсон (ред.), т. 9, СПб, с. 297

19 D. Shapira, 'A Karaim Poem in Crimean-Tatar from Mangup: a Source for Jewish-Turkish History (Judaeo-Turcica III)'

20 בסוף המאה הי"ט עזבו אתרונם הקראים את צ'ופוט-קלעה והתיישבו בערי החוף, בעיקר בכפא ובגזלווא, ובערים מחוץ לקרים, כמו אודסה, ניקולאייב, קייב ועוד, ושם התפתחו קהילות חדשות.

ב) היחסים בין הקראים לרבניים-קרימצ'אקים

עד הכיבוש הרוסי של קרים היו בין העדה הקראית לבין זו הרבנית הקרימצ'אקית בעיקר יחסים של תמיכה ועזרה הדדית, ויש לנו לא מעט עדויות על כך. ראש הקהילה הקרימצ'אקית בקראסובאזאר, דוד בן אליעזר לחנו (נפטר ב-1735), עמד בקשרי ידידות עם אנשי העדה הקראית. באוסף הראשון של פירקוביץ נשמרו שני מכתבים שכתב לחנו. מכתב אחד (משנת 1705) נשלח לקהילה הקראית בצ'ופוט-קלעה, ובו בקשה לסייע בבניית בית הכנסת בקראסובאזאר.²¹ המכתב השני (משנת 1728) נשלח לקהילת קראי כפא, ובו ביקש לחנו להרים תרומות לקהילה הרבנית בחברון, המתקשה להתזרזז חובות לשלטונות. לחנו ציין שם כי כבר פנה לאנשי קהילת צ'ופוט-קלעה באותה הבקשה, וראשיה נענו בחיוב.²² ישנן עדויות מסוף המאה הי"ח או מראשית המאה הי"ט על פדיון שבויים שקיימו במשותף קהילת צ'ופוט-קלעה והקהילה הקרימצ'אקית בקראסובאזאר.²³ קיימת גם עדות על לימודי הילדים בני העדה הקרימצ'אקית בבית המדרש הקראי בצ'ופוט-קלעה. סביר להניח כי היחסים בין הקראים לרבניים בקרים עד המאה הי"ח היו קרובים יותר מאשר בין קראים לרבניים במזרח אירופה. כמו-כן, אין לנו עדויות על סכסוכים על רקע תחרות כלכלית בין שתי העדות בקרים. ייתכן שהתקיימו קשרים גם בתחומים אחרים בין שתי העדות, אך החומר בנושא זה דל ביותר.

ג) החינוך הקראי ויצירתם הספרותית של הקראים

החינוך ולימוד התורה בצ'ופוט-קלעה ובקרים כולה התפתחו בהשפעת המרכז בקושטא, ששם למדו צעירים רבים מקהילות קרים. בדבר הלימודים בבית המדרש — גיל הלומדים, החומר הנלמד וכמותו, משך הלימודים ועוד — החומר דל למדי. בכתב-יד משנת 1774, שכתב יוסף מצ'ופוט-קלעה,²⁴ מצויה עדות רבת עניין בנושא הזה: "שמתי כונתי ומחשבת רעתי לחקוק שנת כניסתי לבית מדרש של רבי הלל החכם התורני יצ"ו, והנה שנת כניסתי לבית מדרשו בשנת התקל"ו [1771] ליציירה. וישבתי בבית משנתו שנה אחת וחצי ואחר כך יצאתי מבית מדרש ונכנסתי לבית מדרש של רבי יצחק קלפא²⁵ החכם הנעלה יצ"ו, וישבתי בבית מדרשו כמו כן שנה אחת וחצי, הרי שלש שנים ובתוך שלש

21 המכתב לא פורסם. החזר בחיבור: י"ד מרקון, 'דבר שפתיים', עמ' 246.

22 ש' אסף, באהלי יעקב, עמ' 214–215.

23 יצחק בן שלמה, איגרת מצ'ופוט-קלעה לקראסובאזאר על פדיון שבויים — RNL, EVR II, 2674 A.

24 מדובר ביוסף בן אריה קוסדיני, שכתב את 'פירוש עשרה עיקרים'.

25 ר' יצחק קלפא היה אחד החכמים הידועים, תזן ומלמד בצ'ופוט-קלעה. ראו כתובת מצבתו: א' פירקוביץ, שם, מס' 533. חיבר את ספר 'ציץ נור הקדש' על דיני שחיטה ועל עשרת עיקרי האמונה. שמו מופיע גם כרשימת החתימות במכתב משנת 1775 מצ'ופוט-קלעה לירושלים,

ראו: Mann, *ibid*, p. 458.

שנים קראתי ספר המבחר, וספר עץ חיים, וספר המורה²⁶, וספר המצות, וגם ספר האדרת²⁷, וגם כמו כן קראתי בתוך שלש שנים כמו שלש מאות ספרי, בין מחבורי חכמינו הקדמונים והאחרונים בין מחבורי הרבנים ע"ה. ובעת שנכנסתי לבית המדרש הייתי בן י"ח שנים וביציאתי הייתי בן כ"א שנים, ואחר כך נכנסתי אצל אבי ללמוד חכמת הרפואה...²⁸

ניתן ללמוד מכאן פרטים על החינוך וההשכלה בקרב קראי קרים: הכותב התחיל את לימודיו בבית המדרש בגיל 18, וכנראה למד לפני כן בתלמוד תורה, אך איננו יודעים באיזה גיל. הוא החל ללמוד מקצוע רק לאחר שלוש שנות לימוד בבית המדרש, וסביר להניח כי אביו הרופא פרנס אותו במשך תקופה זו. הדעת נותנת כי לא מדובר במקרה טיפוסי בקרב בני הקהילה. ייתכן, אמנם, כי חלק מהקראים הצעירים שילבו את לימודיהם עם פרנסתם. בדבר מבחר הספרים שנלמדו בבית המדרש בולטת מגמה ברורה: שילוב לימודי חיבורים קראיים עם ספרות רבנית. כאן מזכיר יוסף את ספרו של הרמב"ם, שחיבוריו היו נפוצים מאוד בין מלומדי קרים ובפולין-ליטא. יש לציין שבהשכלה התורנית בקהילות קרים היו מגמות דומות לאלה שבמזרח אירופה: חומר לימוד עיקרי שימשו החיבורים של הקראים הביזנטיים והעות'מאניים.²⁹

תעודה נוספת, עדותו של תלמיד אחר, שמואל יפת, המתייחסת לשנים 1751–1753, היא רישום של שמות התלמידים ושל הספרים שהם למדו בבית המדרש.³⁰ כנראה, מדובר בלימודים בכיתות הנמוכות, משום שמוזכרים פה בעיקר לימודי התנ"ך, שחלק מהתלמידים למדו מן ה'תפסיר' – התרגום הטטארי. המחבר מזכיר כאן גם את לימודי הדקדוק העברי, ואין כאן ספרים שבדרך כלל לומדים המבוגרים.

קרים לא הייתה מרכז תורני חשוב כמו שהייתה קושטא מאז התקופה הביזנטית ועד המאה ה־17, ולאחר מכן כמו שהייתה טרוקי שבליטא. עם זאת, היו בצ'רפוט-קלעה חכמים ששמותיהם ראויים לציון: משה פשא בן אליהו, שחי במחצית השנייה של המאה ה־17, מחבר פירוש על 'הקדמת האצולה' של אהרן הראשון; משה בן אליהו לוי (נפטר ב־1667) כתב את החיבור 'דרוש דרש משה', חיבר פיוטים רבים והעתיק ספרים. בשנים 1654–1655 הוא ביקר בארץ ישראל

26 רמב"ם, מורה נבוכים.

27 החיבור ההלכתי 'אדרת אליהו' מאת אליהו בשייצי לא היה נפוץ בכל קהילות הקראים. קהילות קהיר ודמשק רחו את הרפורמות ההלכתיות מבית בשייצי, ואף בקרים היו חילוקי דעות בדבר קבלתן.

28 IOS no. 156, 120b, ראו: ד' אסף, 'אור חדש על עליית החסידים בשנת תקל"ז', עמ' 330, הע' 60.

29 מדובר בעיקר בחיבורים הבאים: ספר המבחר מאת אהרן בן יוסף (המאה ה־17); עץ חיים, בתר התורה וגן ערן (ספר המצוות) מאת אהרן בן אליהו (נפטר ב־1369); אדרת אליהו מאת אליהו בשייצי (נפטר ב־1490) וכן ספרי בני זמנו, כלב אפנדופולו.

30 שמואל יפת. רשימה — RNL, EVR I. doc I. no. 47

ובקהילות מצרים ודמשק;³¹ שמואל בן יוסף (נפטר ב־1764) כתב פירוש על 'ספר המבחר' ושמך 'מעיל שמואל'; אברהם בן יאשיהו ירושלמי הנזכר (נפטר אחרי 1734),³² סבו של בנימין אגא, חיבר ספר, 'אמונה אמין',³³ על אמתות האמונה הקראית לעומת זו הרבנית. הוא מצטט בחיבור זה מדברי התלמוד והמדרשים, מדברי הרמב"ם, הראב"ע, ר' יוסף קארו ורבים אחרים. הוא מגלה בקיאות בהלכה רבנית, וסגנון כתיבתו קרוב לסגנון הספרות הרבנית; יצחק בן שלמה³⁴ (1755–1826), בן זמנו של עזריה, היה גדול הפוסקים בקרים בדורו, והנהיג שורה של תקנות הלכתיות בתחומים שונים.³⁵ הוא כתב כמה חיבורים: 'אגרת פנת יקרת'³⁶ על עשרת עיקרי האמונה, 'מולדות לל"ד שנים משנת התקס"ז עד שנת הת"ר' (1806–1840) ופירוש על שיר השירים. חיבורו החשוב הוא 'אור הלכנה',³⁷ שבו הציע יצחק בן שלמה רפורמה בתחום הלוח. הוא היה הראשון בקרים שהכניס שיטה אחידה לקביעת החודש על־מנת לשים קץ למחלוקות. הוא כותב: "והנה בימים ראשונים אשר היו לפנינו היו כל קהילה וקהילה מקהילות קראים במבוכה גדולה ובכל חודש חודש מסופק היו נחלקים לשתי כתות עד שבציר אחת היו חציים מקדשים וחציים מחללים. וזה את זה מזלזלים. עד שהאב היה מקדש יום א' והבן יום ב'. ובכן היינו ללעג ולקלס לכל הגויים ולמשפחות הארצות שהם מזהלים אותנו ואומרים שאינם יודעים בבירור חוקם ודתם".³⁸ הרפורמה שלו גרמה למחלוקת בקרב קהילות קרים שנמשכה עוד שנים רבות. הפולמוסים והמחלוקות בעניין הלוח עוררו התעניינות באסטרונומיה, וקידמו את רכישת הידיעות המדעיות בתחום זה בקרב הקראים.

קהילות קראי קרים, לעומת אלה שבמזרח אירופה, לא נמצאו בתוך הסביבה הרבנית המשכילה שבכוחה היה להשפיע באופן ניכר על ההשכלה התורנית בקרב הקראים. הסביבה הרבנית בקרים כמעט ולא הצמיחה מתוכה חכמים נודעים,³⁹ ולא הקימה ישיבות גדולות. כנראה, ההשפעות התרבותיות של קראי מזרח־אירופה ושל אלה שבאימפריה העות'מאנית (האחרונים היו יותר קרובים גם מחינה גאוגרפית ולשונית) על קראי קרים היו משמעותיות יותר מאשר השפעתה

31 ראו על נסיעתו: ח"י גורלנד, גנזי ישראל בס"ט פטרבורג, עמ' 31–43; א' יערי, מסעות ארץ ישראל, עמ' 221–267.

32 ראו עלי: ש"א פוזנסקי, הקראי אברהם בן יאשיהו הירושלמי.

33 אברהם בן יאשיהו, אמונה אמין, גזלווא 1846.

34 ראו עלי: Mann, *ibid*, pp. 468–474.

35 Mann, *ibid*, pp. 528–529.

36 יצחק בן שלמה, פנת יקרת, גזלווא 1834.

37 יצחק בן שלמה, אור הלכנה, ז'טומיר 1872.

38 שם, עמ' 29–30.

39 החכם הרבני הידוע ביותר בקרים היה אברהם קירימי, שחי במאה הי"ד בסולכט, תלמידו של ר' שמריה איקריטי. בשנת 1358 כתב קירימי חיבור פרשני־פילוסופי, שפת האמת, על־פי בקשת תלמידו, חזקיה בן אלחנן הקראי. ראו עלי: Цинберг Сергей, "Авраам Крымский и Моисей Киевский". *EC*. XI. (1924), c. 97–101.

של הקהילה הרבנית הקרימצ'אקית. עם זאת, התעודות המעידות על השפעת רבני קרים על הקראים הן מעטות ביותר, ונושא זה טעון מחקר.

2. שאהין גראי ח'אן ותקופתו — רקע היסטורי

האירועים המתוארים בחיבורו של עזריה בן אליה מתייחסים לאחת התקופות הסוערות ביותר בתולדות קרים, והיא תקופת הכיבוש הרוסי. במאה הי"ח הח'אנות הקרימאית (שהייתה מדינה וואסלית של האימפריה העות'מאנית) מצאה את עצמה מול האימפריה הרוסית המתחזקת והשואפת להשתלט על חצי האי קרים ועל הערכות הסמוכות לו, וכמוֹכֵן למשול בים השחור. הח'אנות של קרים סבלה משחיתות, מאיי־ציבות, ממחלוקות בלתי פוסקות בין השבטים הטטאריים, מחילופי שלטון תכופים ומהעדר ארגון יעיל בניהול המדינה. מצב זה הקל על חדירתם של הרוסים. אלה ניסו לקנות להם תומכים הן בקרב האדמיניסטרציה הח'אנית הן אצל בני חסותם של הח'אנים, ראשי השבטים של ההורדות הנוגאיות. הורדות אלו נדדו ברחבי ערכות קרים המשתרעות בצד הצפוני של הים השחור והים האזובי, שהיו חיוץ בין שטחה של הח'אנות לזה של רוסיה. יקטרינה השנייה, הקיסרית הרוסית, תכננה להוציא את חצי האי קרים מחסותה של האימפריה העות'מאנית באמצעות מתן עצמאות לח'אנות (הח'אנות עצמה מעולם לא ביקשה זאת!) בשלב הראשון, וכשלב הבא — הצבת חיל מצב רוסי בחצי האי, וסיפוחו לרוסיה.

לתכנית אלו קדמו ניסיונות של הצד הרוסי לכבוש את קרים בכוח עוד בימי הקיסרית אנה איאראנובנה: בשנת 1735 פלש הצבא הרוסי תחת פיקודו של פלדמרשל פון מיניך לשטח קרים. העילה למלחמה, שנמשכה כארבע שנים, הייתה שחרורם של כ־20,000 נוצרים ששבו הטטארים.⁴⁰ במהלך מלחמה זו, בשנת 1736, כבש הצבא הרוסי את בירת הח'אנות באחצ'ה סראי, ושרף את ארמונו של הח'אן ורבע מהמבנים שבעיר.⁴¹ המלחמה בין רוסיה לאימפריה העות'מאנית (1768–1774) החלישה עוד יותר הן את האימפריה העות'מאנית הן את השלטון המרכזי בקרים. במהלך מלחמה זו הצליח ראש הצבא השני של האימפריה הרוסית, גיקיטה פאנין, לכבד את תכניתה של הקיסרית יקטרינה השנייה ולשכנע את ראשי השבטים הנוגאיים להתנער מהתלות בשער העליון (פורטה) ולכרות ברית עם רוסיה. בשנת 1771 ערך הגנרל דולגורוקוב מסע לקרים, וכמהלכו כבש את גזלווא, באחצ'ה סראי ופרקופ.

הסולטאן שאהין גראי, ששימש סרעסכר — מפקד הצבא של הורדת יריסאן, תמך בברית בין הנוגאים לרוסים. ב־27 ביולי 1771 חתמו הצדדים על הצהרת

כוונות בדבר הסכם בין קרים לרוסיה בקראסובאזאר. כתוצאה מכך ברח הח'אן הקרימאי סלים גראי לאימפריה העות'מאנית, ובמקומו נבחר סהיב גראי, אחיו של שאהין גראי, ושאהין עצמו קיבל תואר קלגא — משנה למלך. הוא נטל חלק פעיל במשאומתן עם הרוסים, ובנובמבר הגיע לפטרבורג בראש המשלחת הקרימאית על-מנת לחתום על הסכם רשמי עם ממשלת רוסיה מטעם מדינת קרים.

שאהין גראי, בן 25, יליד אדריאנופול, בילה כמה שנים בסלוניקי ובונציה, היה דובר יוונית ואיטלקית, מוכשר ובעל השכלה אירופית, והפך לדמות פופולרית בחברה הגבוהה בקרב האצולה הרוסית בפטרבורג. הוא ישב כשנה בפטרבורג עד שהסתיים בקרים המשאומתן על מסירת המבצרים כרץ; יציקלעה וקלבורן, שהיו בעלי משמעות אסטרטגית לרוסים.⁴² הוא שקע באורח חיים אירופי, וביקר בקביעות בתאטרון, בהופעות, בקונצרטים ובטקסים למיניהם. שאהין גראי כבש את לבו של יקטרינה; היא כתבה עליו במכתביה לוולטיר: "יורש העצר הקרימאי — הוא הנעים בין הטטארים: יפה תואר, חכם, משכיל לא כפי המנהג הטטארי; רוצה לראות ולדעת כל דבר; כולם התאהבו בו".⁴³ היחס של הקיסרית אל שאהין קבע את עתידו. יקטרינה לא חסכה במתנות ובסכומי כסף גדולים בשביל שאהין, אך עשרות אלפי הרובלים שקיבל מעולם לא הספיקו לו. הוא נאלץ למשכן את מתנותיה של הקיסרית, ויועצה ועוזרה של יקטרינה, נ' פאנין, נאלץ לפדותן בסתר. ההסכם שנחתם בקראסובאזאר בשנת 1772 לא היה בטוח כפי שציפו הרוסים. היו לו מתנגדים רבים בקרים. האימפריה העות'מאנית לא הכירה בעצמאות הטטארים. הגורמים הפעילים מקרים, שמצאו את עצמם בגולה העות'מאנית, לחצו על הסולטאן שינקוט פעולות צבאיות בקרים נגד הפולשים הרוסים. ראשי השבטים הנוגאיים והטטאריים היו מוכנים בכל רגע לעבור לצד העות'מאני, ויקטרינה נאלצה לקנות את נאמנותם לרוסיה במתנות ובסכומי כסף גדולים. על-מנת לשמור על הישגיה, פתחה רוסיה בשיחות שלום עם האימפריה העות'מאנית, וניסתה לאלצה להכיר בעצמאותו של חצי האי קרים. במהלך שיחות אלו התחדשו פעולות צבאיות בין שתי המדינות, אך ב-10 ביולי 1774 נחתם הסכם כוצ'יכ-קיינרג'י, שלפיו קיבל חצי האי קרים עצמאות מן האימפריה העות'מאנית, והאחרונה שמרה לעצמה סמכות רק בענייני הדת ובמינוי הח'אנים בקרים.

הגורמים הפרו-עות'מאניים בקרים הביעו מורת רוח מעמדו של הסולטאן, ודרשו ממנו להחזיר את קרים לחסותו.⁴⁴ ביולי 1775 שלח דוולת גראי ח'אן משלחת של 16 מוראוו לאיסטנבול בבקשה להחזיר את קרים לחסות האימפריה

C. Сестренцевич-Богущ, История царства, т. 2, с. 375 42

Екатерина II, письмо Вольтеру (18.11.1771), Сборник Императорского Русского 43
Общества, СПб 1866-1917, т. 13, 1874 с. 190.
ראו גם עמ' 227.

Ф. Лашков, Шагин-Гирей, с. 17-18. 44

העות'מאנית.⁴⁵ הוא גם השמיד את כל צבאותיו של שאהין גראי, והאחרון נאלץ לברוח ליניי-קלצה.⁴⁶

לאור האירועים האלה החליטה יקטרינה למנות את שאהין לח'אן של נוגאי, כדי שבמקרה של אוכדן קרים היא תוכל להחזיק בינתיים בח'אנות של נוגאי, ולאחר מכן להעלות את שאהין על כס השלטון בקרים.

לאחר הכרתו בנוגאי באוקטובר 1776, נכנס שאהין גראי לקרים יחד עם הגנרל הרוסי א"א פרוזורובסקי שכבש את הקו של פרקופ. דוולת גראי יצא לקראתו עם 40,000 חיילים, פתח במשא'ומתן עם פרוזורובסקי, ולאחר מכן התנפל על הצבא הרוסי. דוולת הובס, ופרוזורובסקי השתלט על הדרך לכאחצ'ה סראי הבירה. החוגים הפרו-רוסיים הכשירו את הקרקע לקבלת הח'אן החדש, ולאחר שנגרעו הרוחות הסכימו הקרימאים לקבל את שאהין גראי למושל עליהם. שאהין קיבל מהרוסים סמכויות בלתי מוגבלות, וכמקובל הודיע לשער העליון על מינויו.

בדרך זו הפך שאהין גראי לשליטה של קרים, ואז הגיעה העת לממש את חלומו — להפוך את ארץ מולדתו למדינה מתקדמת ומפותחת, נוסח המערב. מראשית עלייתו לשלטון בשנת 1776 ובמשך כשש השנים הבאות ערך הח'אן החדש שורה של רפורמות בתחום הכלכלי, בתחום החברתי ובתחום הצבאי.

אחת הבעיות של הח'אנות בקרים הייתה שלטונם של ראשי השבטים — ביים, בעלי קרקעות (בייליק), שלכל אחד מהם היו גם חיילים שאותם גייס מהשבטים שהיו תחת מרותו. הביים ראו את עצמם כצאצאי צ'ינגיז ח'אן, שבאופן תאורטי היו יכולים לטעון לכתר. הם נחשבו לוואסלים של הח'אן, אך למעשה לא מילאו כל תפקיד בחצרו, והוא היה תלוי בהם במידה רבה, משום שבעת סכסוך היה ביכולתם להדיחו. בני האצולה, צאצאי המתיישבים המאוחרים בקרים, בדרך כלל קנו את מעמדם הרים באמצעות שירותם כחצר, והם נהגו לשנות את האוריינטציה הפוליטית שלהם בהתאם למערך הכוחות בין הח'אן לביים.

שאהין גראי דרש מנתיניו להישבע לו שבועת אמונים, וניצל ככל האפשר את סמכויותיו הבלתי מוגבלות. הוא ארגן מחדש את שיטת הממשל: ביטל את הנוהג שראשי השבטים בוחרים את הח'אן, והכריז שהח'אנים ימונו על-פי החלטתו של הח'אן הקיים, מבין יורשיו. את הדיוואן הוא הפך ממסד עצמאי לכזה הכפוף לסמכותו של הח'אן. מבין כל הביים הוא הזמין רק שניים להשתתף בדיוואן — ראשי השבטים שירץ וצמסר, שתמכו בו. כמרכזן הוא הוציא מהדיוואן את נציגי הדת. הואיל והבייליקים של ראשי השבטים לא הניכו רווחים לח'אן, משום שלא חל עליהם תחום שיפוט, הוא הפך אותם לקריליקים, והדבר אפשר לו לגבות מהם מסים. הוא יצר שיטת ממשל הייררכית, אשר בה לכל פקיד היה תפקיד מוגדר, וכל פקיד קיבל משכורת קבועה מהממשל.⁴⁷

A. W. Fisher, *The Crimean Tatars*, p. 60. 45

Лашков, с. 18-19. 46

ש.פ. עמ' 21-22. 47

גם השיטה הפינגסית בח'אנות הייתה טעונה שיפור רב. שאהין גראי ביסס את השינוי בתחום זה על שיטת ביקורת התקציב. כל ההוצאות של האוצר, ולו הקטנות ביותר, נרשמו. את הרפתזרר אגא, שהיה אחראי על ענייני הכספים, הפך שאהין גראי לשר האוצר, ומסר לניהולו מוסד שלם, שעבדו בו ראשי המכס, שמאים, פקחים, סופרים ופקידים שונים. שיעור המסים הועלה, וגבייתם ממכסים, מצאן ובקר, מדייג, ממכירת היין של המדינה וכדומה הועברה לידי אישים המקורבים לחצר. הרווחים של הח'אנות באותה תקופה הסתכמו ב־345,612 רובל. מתוכם 138,561 רובל הוצאו לצרכים אדמיניסטרטיביים, ויותר מ־85,000 רובל להוצאות החצר.⁴⁸ שאהין גראי גם הקים מטבעה בכפא, ובשנים 1780–1783 נטבעו בה 92,113 רובל של ח'אן העשויים נחושת.⁴⁹

אחת הרפורמות הנועזות ביותר של הח'אן החדש הייתה שינוי מעמדם של בני החסות, היהודים והנוצרים. מן המאה ה־ט"ו ניתנה לשתי העדות זכות לשיפוט עצמי, אך הן היו כפופות לחוק השרעי. שאהין לא ראה כל יתרון בקיומן הנפרד של העדות האלה וביטל את ההבדלים בתחום המיסוי והגיוס. הטטארים, לעומת זאת, ראו בשינוי מהפכני זה ולזול בחוק המוסלמי.⁵⁰

שאהין גראי תכנן לערוך שורה של רפורמות גם בצבא. תפיסת הלחימה בצבא הטטארי הייתה רחוקה מאוד מזו המקובלת במדינות מערביות או באימפריה הרוסית. בדרך כלל, בראש הצבא הטטארי יצא חיל פרשים של נוגאיים, שתפקידם היה לפשוט באזורי הגבול ולשבות שבויים, ואלו נמכרו לאחר מכן לעבדים. אחרי הנוגאיים יצא הח'אן עם חיילים שגייסו הביים — ראשי השבטים. לרשות הח'אנים הקודמים היו עד 200,000 חיילים שגייסו הביים לקראת מסע צבאי. כל חייל לקח צידה לשלושה חודשים, והח'אן היה אמור לממן את המסע. במהלך המסע פרנסו החיילים את עצמם באמצעות מעשי שוד ופשטות על האזרחים.⁵¹ לח'אן לא היה צבא קבע גדול, חזק ומאומן, והוא היה תלוי בחיילים של ראשי השבטים.

שאהין גראי קיים מפקד אוכלוסין למטרת גיוס, וציווה לגייס איש אחד לחמישה בתי אב. הוא גייס 2,000 איש לחיל הפרשים ו־1,000 איש לחיל הרגלים.⁵² הח'אן החליט להקים צבא מודרני, והמתגייסים החדשים קיבלו מדים מיוחדים, והחלו ללמוד את אמנות הלחימה בהדרגה אנשי צבא רוסיים. הצו לגבי המדים, האימונים המפרכים, שהטטארים לא היו רגילים להם, האלימות של הקצינים הרוסיים — אלה היו בין הסיבות לשנאת העם כלפי שאהין. הגנרל פרוורובסקי ניסה לשכנע את הח'אן לעזוב את הרעיונות האוטופיים בדבר הרפורמות בצבא הטטארי,⁵³ אך לשווא. שאהין הקים גם 'יחידת עילית', שבה היו רק מורוות, וכן יחידת סימן —

48 שם, עמ' 24.

49 שם, עמ' 28.

50 Fisher, *ibid.*, pp. 64–65.

51 Сестренцевич-Богущ, с. 338.

52 В. Д., Смирнов Крымское ханство, с. 336.

53 שם, עמ' 345–346.

חיל המשמר האישי של הח'אן. הוא תכנן להקים גם שני גדודים מחיילים זרים, גרמנים ופולנים.⁵⁴

שאיפות ההתמערבות של שאהין גראי באו לידי ביטוי גם באורח חייו, שהיה שונה לחלוטין מהמקובל אצל הח'אנים הטטאריים. רוב משרתיו (רופאים, טבחים ועוד) היו נוצרים — כמה רוסים וגם גרמני ואנגלי. הח'אן לא רכב על סוסים כקודמיו, אלא נסע בכרכרה, והשתמש ברהיטים אירופיים. בירת הח'אנות, באחצ'ה סראי, הייתה עבורו מקום קטן ומוזנח. הוא תכנן להעביר את הבירה לעיר כפא, החולשת על הים השחור — מיקום זה נועד לעודד פיתוח קשרים בין־לאומיים. שאהין גראי החל בבניית הארמון המלכותי בעיר זו, ובמקביל הוא ציווה לבנות ליד באחצ'ה סראי מבצר המיועד לקסרקטין ולמחסנים לחיילים למקרה חירום.⁵⁵ כל המוזרויות האלה של שאהין, וכן הרפורמות שהוא ניסה להנהיג בניגוד לרצונה של האוליגרכיה הביית, גרמו לשנאה עזה כלפיו הן בקרב הביים הן בקרב העם. אף המעטים מכין תומכיו של שאהין, ראשי שבטי מנסור ושירין, הפנו לו עורף. גם הציבור הטטארי לא היה מוכן לרפורמות. הוא ראה בהן רק זלזול במסורת האבות ובחוק השרעי, לפיכך הן לא הצליחו להתממש.

באוקטובר 1777 פרץ מרד נגד הח'אן, ובשלביו הראשונים היה בעל אופי ספונטני. בראש המרד עמדו שלושה אישים — לבנט צנס'י, סייט רלישא,⁵⁶ ורוב האוכלוסייה הטטארית השתתפה בו. המורדים התקדמו לכיוון באחצ'ה סראי, אך יחידת הסיימינים של הח'אן עצרה בעדם. אז פנו המורדים לקראסובאזאר, ששם חנה הגנרל פרוזורובסקי עם כוחות צבא גדולים, אך המורדים התפזרו לאחר שראו כי כוחותיו של פרוזורובסקי עולים בהרבה על אלה שלהם. בתוך כמה שבועות התפשט המרד בכל האזור ההרי של קרים. הח'אן נמלט מבאחצ'ה סראי, והצטרף לכוחותיו של פרוזורובסקי. המורדים פלשו לבאחצ'ה סראי, שדרו את הארמון המלכותי ואת הבתים של תומכי הח'אן, וכן הוציאו להורג את צבא־ללה הזויה.

בימים ההם הגיע מאצ'אקוב לגזלווא סלים גראי, שטען לכתר, עם 60 מורדים,⁵⁷ ופנה לבאחצ'ה סראי. פרוזורובסקי החליט לדכא את המרד בכוח הנשק. החיילים הרוסים הרגו כ־7,000 טטארים באזור באחצ'ה סראי,⁵⁸ ומשם נשלחו יחידות הרוסים לכיוונים שונים של יישובי קרים ההרריים על־מנת לחסל את אחרוני המורדים. בפברואר 1778 נכנע סלים גראי לשאהין גראי, מאחר שהיה מוקף בכוחות הצבא הרוסי. הח'אן הוציא להורג את המורדים, וחזר למימוש הרפורמות שנאלץ להפסיק עקב הפעולות הצבאיות.

במהלך המרד, שהפך למעשה למלחמת אזרחים, והסתיים בניצחונו של שאהין

Соловьев, т. 29, с. 329. 54

Смирнов, 335. 55

Лашков, с. 27. 56

Смирнов, с. 341. 57

Сестренцевич-Богущ, с. 380 58

גראי, נהרגו יותר מ-12,000 תושבי קרים, כולל נשים, טף וזקנים שנספו מקור ומרעב.⁵⁹

האימפריה העות'מאנית שלחה יותר מ-7,000 חיילים בשבע ספינות לעזרת הטטארים, אך נאלצה להחזירם משום שהגנרל הרוסי א' סובורוב, ששהה באותו זמן בקרים,⁶⁰ מנע מהעות'מאנים לרדת לחוף. הסולטאן עדיין לא הכיר בשלטונו של שאהין גראי על קרים, אך הלחץ הרוסי והתערבותה של צרפת אילצו את השער העליון לאשר את מיניו.

למרות הניצחון המוחץ של הרוסים, לא פסקו הפעולות נגד השליט החדש. המרד הזה הראה בבירור כי הח'אן יוכל להישאר בשלטון רק בתמיכת הצבא הרוסי. בסוף שנת 1780 שוב פרץ מרד נגד שאהין גראי. הפעם הנוגאים, שבראשם הועמד המושל שנשלח מן האימפריה העות'מאנית, סולימאן אגא, הכריזו כי הם רוצים לבחור בח'אן חדש. ביולי 1781 שלחו הטטארים משלחת מקרים לפטרבורג, וזו התלוננה על אכזריותו ושרירותו לכו של שאהין גראי, אשר הוציא להורג ללא הבחנה את כל מי שהיה חשוד בכגידה. הרוסים השיבו כי לא יכירו בשום שלטון אחר.

אנשי קרים לא הסתפקו בתשובה זו, והחליטו לפעול ביתר נחישות. הם הזמינו מקובאן את אחיו של שאהין — בהאדיר גראי וארסלאן גראי. אולם עד שהשניים התארגנו לנסיעה לקרים — הצליח הסולטאן חאליס גראי לגייס כ-3,000 טטארים, והתנפל על שאהין גראי. הח'אן שלח לקראתם יחידת סיימנים, אך אלו הצטרפו למורדים. שאהין, שנותר ללא צבא, ברח למבצר יני-קלעה, ששם עמד חיל המצב הרוסי, בעוד שהמורדים העלו על כס השלטון את בהאדיר, מינו את אחיו ארסלאן לקלא, ושלחו לסולטאן מכתב בקשה לאשר את המינוי.⁶¹ יקטרינה נתנה הוראה לנסות ג"א פוטיימקיץ לדכא את המרד ולהחזיר את שאהין לשלטון.

בשנת 1782 כתבה יקטרינה במכתבה לפוטיימקיץ בדבר דיכוי המרד כי "יש לחשוב על סיפוח חצי אי זה".⁶² בעקבות זאת החל פוטיימקיץ לבצע את המשימה. הוא שלח צבא לפרקופ, והגנרל סמילוב הגיע לשאהין גראי כדי לשכנעו לוותר על השלטון בקרים, בטענה כי אין לח'אן אפשרות לשלוט בעם בוגדני זה כאשר חייו בסכנה מתמדת. הוא רמז כי יש ארץ שבה יוכל שאהין גראי למלוך, והיא פרס.⁶³ גנרל סמילוב ושאהין גראי חיסלו את אחרוני המורדים, ובהאדיר גראי נתפס בניסיונו להימלט לקובאן. גם את חאליס גראי, ראש המרד, שבו הרוסים, ואז נרגעו הרוחות בקרים. שאהין הוציא להורג את ראשי המורדים, ומאחיו בהאדיר וארסלאן גראי נמנע גורל דומה רק לאחר התערבות שלטונות רוסיה, שהמליצו להגלותם לעיר חרסון.

59 Соловьев, т. 29, с. 280.

60 שם, עמ' 287 ; 197-204, с. Гавриил Архиепископ, "Переселение греков",

61 Смирнов, с. 376.

62 Лашков, с. 30.

63 Соловьев, т. 29, с. 327.

שאהין גראי, שאיבר תקווה להישאר בשלטון, הכריז באספה בקראסובאזאר כי אינו רוצה יותר להיות ח'אן לעם בוגדני זה. ב־24 בינואר 1783 קיבל פוטיומקין צו מיקטרינה לספח את קרים לאימפריה הרוסית, ולשאהין נמסר כי הקיסרית נדמה ממעשיו האכזריים כלפי נתיניו, שנהגו גם מחסות רוסיה, וכי אין בישיבתו על כס השלטון אינטרס מדיני שבגללו תצטרך רוסיה להיות במצב מלחמה או סכסוך עם האימפריה העות'מאנית. יקטרינה החליטה כי על שאהין גראי להתיישב באחת הערים של רוסיה, וכי תשולם לו קצבה של 200,000 רובל בשנה. אחרי שהח'אן המורדח שהה זמן ממושך בתאמאן, בתקווה שהקיסרית תשנה את החלטתה, הוא עבר לעיר קולגה, ושם חי שקוע בחובות שלא היה ביכולתו להחזירם. מתוך ייאוש מוחלט הגיש שאהין בקשה להתיר לו לעבור לאימפריה העות'מאנית. הוא קיבל אישור הגירה מהקיסרית, ובשנת 1787 עבר לשם. תחילה נשלח לרודוס, המקום שאליו גורשו הח'אנים המורדחים, וכעבור כמה חודשים הוצא צו סולטאני להוצאתו להורג. שאהין גראי ניסה להימלט לקונסוליה הצרפתית, אך הוסגר לשלטונות. גזר דינו הוצא לפועל, וראשו נשלח לשער העליון.⁶⁴ כך הסתיים שלטונו של הרפורמטור הראשון בקרים ואף באימפריה העות'מאנית, שאהין גראי, וחצי האי קרים נכנס לעידן חדש בתולדותיו.

3. עזריה בן אליה

על קורותיו של עזריה בן אליה אין ברשותנו אלא מידע מועט ביותר. הוא היה אחד מראשי הקהילה הקראית בעיר צ'ופוט־קלעה. אחת התעודות שמאשרות את קיומו בוודאות היא איגרת שנשלחה ב־1824 מראשי הקהילה הקראית בצ'ופוט־קלעה לקהילה הקראית בקושטא, וחתום עליה "עזריה הצעיר בלאו"ר אליה החכם החזן גי"ע".⁶⁵ השני שחתם על איגרת זו היה "יצחק הצעיר המתחזן והמתלמד בלאו"ר כמ"ר שלמה...". הוא היה אחד מחכמי הדור הנזכרים, אשר יזם את הרפורמה בתחום הלוח בקרים. במכתב ששני האישים חתמו עליו מדובר בהעברת סיוע כספי מקרים לירושלים דרך קושטא. נוסף על כך נשמר גם מכתב לצ'ופוט־קלעה משנת 1792,⁶⁶ מאחד מחכמי המאה הי"ח, שמחה בן שלמה מקושטא, "לכמ"ר עזריה המזכיר", ובו ניחומים על פטירת אחיו. שמחה לא הזכיר את שם אביו של עזריה, אך סביר להניח כי מדובר בעזריה בן אליה שלנו, שכן שם זה לא היה נפוץ ביותר בקרב קראי קרים, וכנראה לא היה עזריה נוסף בחוג המצומצם של חכמי צ'ופוט־קלעה שאִתם התכתב שמחה בן שלמה.

Смирнов, с. 388. 64

65 'איגרת אל קהלת קושטא כענינים כספיים' RNL. EVR. II, A 1813

Mann, *ibid.*, p. 405. 66

השם עזריה מופיע גם באיגרת נוספת,⁶⁷ שבה מתאר יצחק בן שלמה הנזכר כיצד התווכחו בדבר הרפורמה שלו בתחום הלוח שתי קבוצות חכמים — אחת מהעיר גזלוא, בראשות החכם בנימין בן אליהו דוואן ממתנגדי הרפורמה, והשנייה מצ'ופוט-קלעה — יצחק בן שלמה עצמו, בנימין אגא, עזריה (ללא אזכור שם אביו) ואחרים. שמו של עזריה בן אליה מופיע גם ברשימת חכמי קרים משנת 1784. הוא מוזכר שם בתור "עזריה החכם הר"ר יצ"ו בן החכם הר"ר אליה הסופר וחזן וצוק"ל".⁶⁸ מלבד נתונים אלו, אין לנו כל מידע נוסף על עזריה.

סביר להניח כי עזריה לא נמנה עם גדולי החכמים בעדה הקראית באותה תקופה, הרי אין לנו כל עדות על חיבוריו האחרים של עזריה, אם אכן נכתבו. אף-על-פי שעזריה היה עד לאירועים המתוארים בחיבורו (או לפחות לחלקם), הוא כמעט ואינו כותב בגוף ראשון (מלבד שני מקומות שבהם הוא מודיע כי יכתוב על נושא מסוים בהמשך). הוא גם אינו מביא פרטים אוטוביוגרפיים, מלבד במקום אחד: "ובימים ההם בחדש תמוז הלכתי לגלילות ארץ משכו [=רוסיה] וראיתי שם הרומיים והעמלקים שהם יחפים ורחוסיים..." (7, 4 ב'). אולם עזריה לא נתן כאן כל מידע על מטרת נסיעתו, שהתרחשה כנראה בשנת 1779 או 1780, ולא ברור אם נסע לרוסיה לצורכי מסחר או אולי לשם השתדלות בענייני קהילתו.

4. כתבי-היד ותולדותיהם

הטקסט של הכרוניקה מאת עזריה בן אליה, שהובא כאן לראשונה לדפוס, מבוסס על שני כתבי-יד. אף אחד מהם אינו אוטוגרף, ונראה שהם היחידים ששרדו. אחד מהם הוא צילום כתב-היד, המצוי בבית הספרים הלאומי האוניברסיטאי בירושלים.⁶⁹ המקור, שהיה שמור בספרייה הרוסית הלאומית בסנקט פטרבורג, אבד, אך מספר הפריט עוד מופיע בקטלוג.⁷⁰ כתב-יד זה נמסר לספריית פטרבורג בשנת 1970. מסר אותו לב קאיה, יהודי קרימצ'אקי מהעיר סימפרופול, אספן כתבי-יד, בנו של יצחק קאיה שהיה ברשותו אוסף גדול של תעודות ומסמכים לתולדות היהודים בקרים — בעיקר היהודים הקרימצ'אקים, אך גם הקראים. הטקסט בכתב-יד זה אינו שלם; חסרים בו כמה קטעים, שהם כמעט שלישי מהכרוניקה. בטקסט אין שום קולופון של המעתיק.

כתב-היד השני נמצא בספרייה הלאומית האוקראינית על שם וורנאדסקי בקייב,

67 Mann, *ibid.*, p. 548, מאן מציין בהערה מס' 228 כי מדובר באותו עזריה ששמחה בן שלמה פונה אליו במכתב הניחומים הנ"ל.

68 רשימת חכמי קרים — RNL, Evr II A 1552

69 בית הספרים הלאומי, Mic. 69569

70 עזריה בן אליה. כרוניקה על קרים בשנת 1777 — RNL, EVR IV 132

באוסף א' הרכבי.⁷¹ לפי הקולופון שבכתב־היד ניתן לראות כי אחד הבנים של א' פירקוביץ הוא שהעתיקו מהעתק שעשה פירקוביץ עצמו מהאוטוגרף של הכרוניקה. המעתיק כותב: "העתקתי מכתיבת ידו של אדוני אבי זקני, מורי רבי כמהר"ר אברהם החכם החזן והחוקר קרמוניוץ יר' זצ"ל, אשר גם הוא העתיק מכתיבת ידו של כמה"ר עזריה הגביר בכ"ר אליהו" (כ"י קייב, 3–5, 1 א').⁷² אחרי הטקסט של הכרוניקה, המעתיק כתב על הימצאות האוטוגרף: "כתיבת ידי החכם כה"ר עזריה הגביר הנ"ל היא תחת ידי כמה"ר אהרן החכם המפואר קבקצי נר"י" (6, 11 ב'). נראה שמדובר בחכם אהרן בן אברהם קבקצי מקרים, שידוע עליו כי בשנת תקצ"ד נתן מאה רובל להקמת בית הדפוס הקראי,⁷³ שפירקוביץ היה מעורב בהדפסת הספרים בו. כנראה, פירקוביץ שאל את האוטוגרף מקבקצי כדי להעתיקו. כתב־יד קייב מכיל את הקטעים שחסרים בכתב־יד פטרבורג, אולם נראה שכתב־יד פטרבורג קדום יותר ומדויק יותר. ניתן לראות כי בכתב־יד קייב ישנן כמה טעויות הנובעות מכך שהמעתיק לא הבין את הטקסט (לא ניתן לקבוע אם טעויות אלו היו כבר אצל פירקוביץ או שמא בנו הוא ששיבש). כתב־יד קייב מוסיף גם סימני פיסוק (פסיקים וסימני שאלה) שאינם מופיעים בכתב־יד פטרבורג. אין ספק שהתרגום הרוסי של פירקוביץ נעשה מהעתקתו של קבקצי, כי הטקסט מופיע בתרגום בשלמותו. בהערת העורך לתרגומו של פירקוביץ בכתב העת 'חיי הקראים' מופיע מידע נוסף על הטקסט: פירקוביץ הוא שמצאו כתוב על קלף, והעביר אותו לשמירה בספרייה הקיסרית הציבורית בפטרבורג. לא ברור אם מדובר באוטוגרף של הכרוניקה, או ברשימה אחרת. אולם אם הטקסט היה שייך לפירקוביץ, לא ברור מדוע הוא שאל את האוטוגרף מקבקצי להעתקה, כפי שציין בנו של פירקוביץ בקולופון.

יש לציין כי בשני כתב־היד חסרים כמה משפטים ומילים. יש להניח כי הם היו חסרים גם במקור: המעתיקים של שני כתב־היד השאירו רווחים בכמה מקומות, למשל כאשר מוזכרים בטקסט נתונים מספריים. בתרגום הרוסי פירקוביץ אף ציין איפה השאיר המחבר רווח. מכאן ניתן להסיק כי עזריה עצמו לא השלים את עבודתו. בשני מקומות עזריה מזכיר כי יביא בהמשך פרטים נוספים: בדיווחו על משא־ומתן בין הטטארים לשלטונות הרוסיים וכן בדיווחו על הבקשות של הקראים מן השלטון הרוסי. לכרוניקה גם אין שם,⁷⁴ אין הקדמה ואין סיום. לא ברור אם המחבר תכנן להשלים אותה.

71 אני מודה לפרופ' דן שפירא שהרדיע לי על הימצאותו בספרייה זו. עזריה בן אליה, כרוניקה — UNL of Kiev, HC, f. 321, op. 1497.

72 מכאן ואילך בציטוטים מן הכרוניקה של עזריה יסומנו רק אלה שהם מכ"י קייב, כי רובן המכריע של הציטוטים בגוף המאמר הן מכ"י פטרבורג.

73 ראו: ש"א פוזנסקי, אנציקלופדיית בני מקרא, ערך: קבקצי אהרן בן אברהם, מהדורה ממוחשבת (כהכנה).

74 פירקוביץ נתן לחיבור זה שם: 'המאורעות שהתרחשו בקרים בתקופת מלכותו של שאהין גראי ח'אן'.

באותה ההערה של העורך לטקסט בכתב העת 'חיי הקראים' נאמר כי מדובר בכרוניקה היסטורית שהיא חלק מהחיבור 'אגרת הוכוח' מאת המחבר הקראי עזריה בן אליה. ש' פוננסקי מקבל טענה זו,⁷⁵ בעוד שב' אלישעביץ'⁷⁶ טוען בצדק כי החיבור 'אגרת הוכוח' הוא פרי עטו של הקראי אליה בן ברוך ירושלמי מן המאה הי"ז, אך אינו מביא כל מידע על עזריה. ייתכן שהרשימה שהשתמש בה פירקוביץ הועתקה או הייתה באותה הכריכה יחד עם החיבור 'אגרת הוכוח'. שני כתבי-יד נכתבו בכתיב קרימאי טיפוסי, האופייני הן לקראים והן לרבניים.

5. כתיבתו ההיסטורית של עזריה

(א) התפתחות הז'אנר הכרונוגרפי בקרים

אחד הז'אנרים הנפוצים של הכתיבה ההיסטורית בקרים היה הכרונוגרפיה. מדובר בתיאורי אירועים על-פי סדר כרונולוגי במשך פרק זמן של כמה שנים, וניכרת בהם התעניינות בתולדות העמים. אלה חיבורים או רישומים כרונוגרפיים מקוטעים, שנכתבו במאות הט"ז–הי"ט בקרים, אשר עוסקים באירועים היסטוריים, בזיכרונות אישיים, בענייני הקהילה ועוד. למרות חוסר האחידות בסגנון, ניתן לראות בהם ז'אנר בפני עצמו בכתיבה הקראית. על-אף חשיבותו הרבה של ז'אנר זה בספרות הקראית, לא פורסם עד היום אף מחקר העוסק בו.⁷⁷ הכתבים הקראיים האלה, המפורזים באוספי כתבי-יד שונים, חושפים לפנינו אירועים בלתי ידועים בהיסטוריה של קרים ושל יהודיה, בעיקר היהודים הקראים. חשיבותם רבה ביותר גם כמקורות המעידים על אופן החשיבה של מחבריהם ועל תפיסותיהם ההיסטוריות והאחרות, וכן על תפיסותיהם של אחרים מבני העדה, שאינם כותבים. ניתן להצביע על כמה גורמים אפשריים להתפתחות הכתיבה הכרונוגרפית בקרים:

1) השפעת הספרות ההיסטורית הרבנית שהייתה נפוצה בקושטא, בעיקר זו שנכתבה באירופה ובאימפריה העות'מאנית אחרי גירוש ספרד, כגון 'סדר אליהו זוטא'⁷⁸ מאת ר' אליהו קפשלי, חיבורו של אלמושונינו⁷⁹ ואחרים.⁸⁰ החיבורים מהסוג

75 ראו: ש"א פוננסקי, שם, ערך: עזריה בן אליה.

76 Эльяшевич Б., Материалы к серии "Народы и культуры", Караимы, Караимский биографический словарь, кн. 2, Москва 1993, с. 2.

77 גיליתי בארכיונים שונים כרוניקות קראיות רבות מקרים ומפולין-ליטא שנכתבו במאות הט"ז–הי"ט. אני מכינה לפרסום ספר על הכרונוגרפיה הקראית ועל התחז'אנרים שלה, שיכלול טקסטים מקוריים.

78 א' קפשלי, סדר אליהו זוטא, ירושלים–תל-אביב תשל"ו–תשמ"ג, מהדורת א' שומאליץ, ש' סימנסון, מ' בניהו.

79 ראו עליו: מ"צ בניהו, משה אלמושונינו איש שאלוניקי.

80 כמו זה של מחבר יהודי רבני אלמוני מאיסטנבול. רופא. המקורב לחצרו של הסולטאן. שכתב

הזה הובאו לקרים, וחלקם גם היו, כנראה, ברשותם של היהודים הקרימצ'אקים, והמלומדים הקראים שאלו והעתיקו את החיבורים האלה מהם.

(2) השפעת כרוניקות טטאריות,⁸¹ אשר נכתבו בידי כותבי קורות העמים בחצרות הח'אנים. כרוניקות אלו תיעדו אירועים בח'אנות, ושיבחו את מעשי הח'אנים. הכרוניקה הטטאריה הקדומה ביותר נכתבה במאה הט"ז.⁸² כנראה, סוג זה של כתיבה אצל הטטארים היה מוכר למלומדים הקראים, שחלקם היו אנשי חצר או בעלי קשרים בקרב הפקידים של הח'אנים.

(3) קהילות קרים היו אמידות, ולא סבלו ממחסור ומרעב. המלומדים הקראים יכלו להרשות לעצמם לעסוק בכתיבה שאין לה מטרה מוגדרת ולחבר חיבורים או רישומים בנושאים שאינם קשורים לענייני הלכה או פרשנות. הם כתבו על אירועים שהתרחשו מסביבם, ודלו את החומר לכך מעדי ראייה קראים, נוצרים וטטארים; אלו שהו במחיצתם בבתי המרחץ ובבתי הקפה, ושם השמיעו את החדשות לכל המתעניין.

אחת הבעיות בחקר הכתבים ההיסטוריים של הקראים (ובמידה רבה גם של הרבניים) היא שאין בכתיבתם חלוקה ברורה לז'אנרים. הדבר יכול להיות נכון במידה זו או אחרת גם לגבי סוגי כתיבה אחרים, אך ככל שז'אנר הכתיבה פחות מעוגן במסורת, כללי הכתיבה לגביו פחות נוקשים. כתיבת חיבור חדש כלשהו בימי הביניים, וכמרכן בעת החדשה בחברה המסורתית, דרשה הצדקה מן המחבר. המחבר היה טוען כי לא בא לחדש חידושים או לבטל את דברי קודמיו, שהרי הוא "תולעת ולא איש".⁸³ הוא השתדל לסכם את דברי קודמיו וגם לחזור עליהם במידה רבה מבחינה צורנית, מבחינת התוכן ולעיתים קרובות אף מבחינה רעיונית. את החידושים בכתיבה המחבר לא הבלית כיתרון, אלא הגן עליהם בדברי התנצלויות. למרות התפיסות מן הסוג הזה, ובניגוד לכללים הנוקשים יחסית שהגבילו את הכרוניקנים של החצר בכל מקום בעולם הלא יהודי, הייתה הכתיבה הכרונוגרפית היהודית אחד מסוגי הכתיבה החופשיים ביותר, שלא היו כפופים לשום קנון. טענה זו אינה שוללת את העובדה כי בכתיבה כרונוגרפית השתמש המחבר כדוגמה בכרוניקות אחרות שהיו בהישג ידו, שהרי התפיסה המסורתית אינה מעודדת אותו להמציא צורות כתיבה ואופן כתיבה חדשים לחלוטין, שאינם דומים כלל לדברי קודמיו. עם זאת, הז'אנר הכרונוגרפי, לעומת הז'אנרים המגובשים יותר, כמו פיוטים, ספרי פרשנות או כתבים הלכתיים (שגם הם רחוקים מאחידות מבחינת המבנה), מאפשר למחבר לגלות יותר עצמאות וחופש ביטוי. הנושאים שמופיעים

כרוניקות (1622–1624) בסגנון הדומה ביותר לכרונוגרפיה קרימאית: על רצח הסולטאן עות'מאן השני ומעורבותם של גורמים מדיניים שונים בכך, על פשיטות הקוזקים בתחומי האימפריה ועל עליית דם נגד יהודים. ראו: A. Shmulevitz, 'MS Pococke No. 31 as a Source for the Events in Istanbul in the Years 1622–1624'

81 על כרוניקות טטאריות ראו: Fisher, *ibid*, pp. 35–36

82 O. Gokbilgin, Tarih-i Sahib Giray Han

83 י"ח ירושלמי, זכור, היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, עמ' 90 ואילך.

בכתבים הכרונוגרפיים מגוונים ביותר — מלחמות, פגעי טבע, תהפוכות שעוברות על היהודים ועל האוכלוסייה הנוצרית והמוסלמית, ענייני מסים, מחירים, מדיניות השלטון, סכסוכים בין-אתניים ועדויות שונות של אנשי הקהילה — חלומות, סיפורי נפלאות ועוד. כל הדברים האלה עניינו את רוב הציבור ואת המחברים, שלא חסכו בדיו עבורם. אם הנושאים האלה מופיעים בספרות יהודית מסורתית — אז בדרך כלל בהקשר של ענייני הלכה או מוסר. בכתביה הכרונוגרפית, לעומת זאת, כל מחבר בחר בנושאים לפי ראות עיניו, ולעיתים אף הוסיף הערותיו והביע דעתו ודעתם של האחרים בעניינים שונים. חלק מהחיבורים הכרונוגרפיים (והכרוניקה של עזריה ביניהם) שימשו לביטוי האינדיבידואליות של המחבר.

ב) חיבורו של עזריה והכרונוגרפיה היהודית בקרים ובמזרח אירופה

אחד המאפיינים של ההיסטוריוגרפיה היהודית המסורתית הוא התפיסה האתנוצנטרית, ומשמעותה היא כי גורלם של העמים תלוי ביחסם כלפי עם ישראל.

הרעיון האתנוצנטרי בא לידי ביטוי, למשל, בחיבורו של יצחק בן אברהם הקראי מטרומי מסוף המאה ה־17, 'חזק אמונה', שהוא ספר פולמוסי אנטי-נוצרי בתכליתו, אך כולל בתוכו קטעים היסטוריוגרפיים רבים ומגוונים מתולדות הנצרות. הספר כולל ביקורת היסטורית המבוססת על תפיסה יהודית מסורתית, שלפיה עם ישראל נמצא במרכז ההיסטוריה העולמית, ויחס העמים כלפיו הוא שקובע את גורלם.⁸⁴ רעיון זה אינו בולט אצל עזריה. האל אינו מופיע בחיבורו כדמות העיקרית מאחורי הקלעים של הבמה ההיסטורית. למרות הכרתו של המחבר בכך שהאל אינו עוזב את עמו בעת צרה, כגון: "וצעק אל ה' וישמע קולי וירא בעיניו ולא באה עלינו בעת ההוא צרות מהמלחמה" (155/6, 1 ב'), אין הוא מדגיש כי המאורעות המתרחשים הם ביטוי להשגחה אלוהית, כגון עונש לבני ישראל, או עונש לעמים בשל רדיפת עם ישראל. נראה כי המתבר שוכח את הקו התאולוגי עקב התעניינות יתר בפרטי האירועים ההיסטוריים.

מבחינה טיפולוגית ניתן לראות דמיון מסוים בין חיבורו של עזריה לבין ספרו של נתן נטע הנובר, 'יון מצולה', המתאר את פרעות ת"ח ות"ט בעת המרד של כוג'אן חמלינצקי. שניהם עוסקים בתיאור קפדני של אירועי המרד — עזריה במרד הטטארים נגד ח'אן והנובר במרד של הקוזקים והאוקראינים נגד השלטון הפולני. שניהם מנתחים את עמדותיהם של הצדדים, מבחינים היטב בין הגורמים הפועלים, ורואים במרד העממי התפרצות כוחות הרסניים שמסכנים את החברה ואת הסדר הקיים.

84 יצחק בן אברהם טרוקי, חזק אמונה, אשדוד 1975. על מגמות רעיוניות בחיבורים של יצחק בן אברהם ראו: G. Akhiezer, 'The Karaite Isaac ben Abraham of Troki and his Polemic against the Rabbanites'

עם זאת, למרות הדמיון החיצוני ניתן להבחין במטרות שונות לחלוטין אצל שני המחברים. 'יון מצולה' נכתב על-מנת להנציח את הטרגדיה של עם ישראל ואת מעשי קידוש ה', ולעורר את בני קהילות המערב לסייע בשיקום הקהילות ולעזור לפליטים שנותרו ללא כול. מחבר אחר שתיעד את גזירות ת"ח ות"ט, ר' מאיר מהעיר שבז'שין, מגדיר בספרו 'צוק העתים' את מטרת כתיבתו באופן עוד יותר ברור וחד-משמעי: "...כרי שלא ישכחו מפניו ומפי ורעיניו עד צולם".⁸⁵ יש לציין כי טרגדיית העם אצל הנוכח ואצל ר' מאיר היא במרכז החיבור, ואילו הפרטים ההיסטוריוגרפיים על העמים רק באו לשרת את המטרה העיקרית — תיאור גורלו של העם היהודי. עזריה, לעומת זאת, מתמקד באירועים בצד הלא יהודי, ואילו המתרחש לבני עדתו אינו אלא תוספת חשובה, אך לא מטרת החיבור. לעומת החיבורים של הנוכח ושל מאיר משבז'שין, אין בחיבורו שום קו תאולוגי מגובש. לבני עמדתו האידאולוגית, ברור כי אהדתו של עזריה נתונה לח'אן ולשלטון הרוסי, אך גם עמדה זו אינה מטרת כתיבתו.

אחד ההיסטוריוגרפים המעטים הידועים לנו מקרים הוא יהודי רבני מקרים — דוד בן אליעזר לחנו מהעיר קראסובאזאר, שנפטר בשנת תצ"ה (1735).⁸⁶ חיבורו, 'דבר שפתים', דומה ביותר לזה של עזריה. לפי שמו, היה מוצאו של המחבר או של אביו או של סבו מפולין. חיבורו של לחנו כתוב בעברית וכולל 56 פרקים, והמחבר מתאר בו את תולדות הח'אנות של קרים בשנים 1681–1731. כתיבתו מסתמכת על עדויות מפייהם של הטטארים, שלפחות חלקם היו מקורבים לחצרו של הח'אן. עיקר חיבורו מוקדש למלחמות, הפיכות חצר, אסונות טבע בקרים, רעב ומגפות. מקצת מן התיאורים מתייחסים גם ליהודים, אך הם מעטים ואינם מטרת החיבור. מדבריו של לחנו בהקדמתו ל'דבר שפתים' משתמע כי כל האירועים שהוא כותב עליהם אינם אלא גילוי של רצון ה', כגון:⁸⁷ "... הנה שפתי יביעו ידברו עוזק בדברים עתיקים אל כל בני חלוק, רגע ימותו יגועשו עם ריעבורו, עברו ונענשו וירוממו גוי בגוי, עיר בעיר, ממלכה בממלכה, כי ה' צבאות יעץ ומי יפר, וירד הנטריה ומי ישיבנה"⁸⁸ עשה ה' אשר זמם"⁸⁹ ואשר חפץ לעשות"⁹⁰ נקמה בגויים,⁹¹ זה ישפיל וזה ירים, כי אלהים שופט".⁹² תפיסה זו

85 מאיר משעברעשין, 'צוק העתים', עמ' 2.

86 את החיבור 'דבר שפתים' פרסם (בחלקו) י"ד מרקון, דביר, עמ' 244–273. י"ד מרקון, 'דבר שפתים', פרקים ד', ה', ו', ח', י', י"א, י"ג, י"ד, כ', כ"ח, כ"ט, ל', ל"ו, ל"ז, ל"ט, נ. בתרגום הרוסי יצאו לאור הפרקים 9, 10, 13, 17, 23, בתרגומו של א' פינקל, ראו: И. Финкель, "Лехно Давид Бен Элизер, Деваг Сефатаим", ЗООИД 2 (1850), с. 693–704.

87 י"ד מרקון, דביר, עמ' 247.

88 ישעיהו יד: כז.

89 איכה ב: יז.

90 מל"א ט: א.

91 תהילים קמט: ז.

92 תהילים עה: ח.

מסבירה את התעניינותו של המחבר בתולדות העמים, ותיאורי האירועים בחיבורו אמורים להמחיש כיצד מתגלית ההשגחה הפרטית בתולדות האנושות. כמו בחיבורו של עזריה, גם אצל לחנו הנושא היהודי אינו תופס מקום מרכזי, בעוד שבמבוא הוא מביע את התפיסה היהודית המסורתית על מרכזיותו של העם היהודי בהיסטוריה העולמית. הוא ממשיך את הדברים הנ"ל בהערה: "ואין פורענות בא לעולם אלא בשביל ישראל" (בבלי יבמות סג ע"א). אולם, אף-על-פי שרעיונות אלו באים לידי ביטוי במבוא, הם אינם בולטים בחיבור עצמו.

גם עזריה מזכיר לא פעם את התערבותו של הקב"ה במהלך האירועים, כגון: "ישמע קולי, ורחמול ה' על צמו ועל מצותי"⁹³ (2, 121), או: "...אין ראוי לדבר על אומה זו מנצח ואומה זה מנוצח, כי כולן ביד [ה']". הוא ישפוט זה ישפיל זה ירים"⁹⁴ (19–20, 3 א'). עם זאת, אין תפיסת ההשגחה עומדת במרכז חיבורו.

ישנם קווי דמיון רבים בין שתי הכרוניקות: כל מחבר מבסס את חיבורו על תיאור קפדני של עובדות היסטוריות, שאצל עזריה חלקן ואצל לחנו רובן ככולן נתקבלו מעדי הראייה; מקום נכבד בשני החיבורים תופסים אירועי המלחמה על כל פרטיהם וכן המתרחש בחצר הח'אנים (הפיכות החצר, מדיניותם של הח'אנים ועוד). ניתן לומר כי אופי התיאורים אצל עזריה דומה במידה מסוימת לזה שבחיבורו של לחנו.

ניתן לשער כי עזריה הכיר את הכרוניקה של לחנו. כנזכר לעיל, ללחנו היו קשרי ידידות עם אנשי העדה הקראית, וייתכן שהיה מקום לחילופי ספרים בין הקראים לרבניים. ניתן לראות העתקות לא מעטות של 'דבר שפתים' (ורשימות כרונולוגיות שנעשו על סמך החיבור הזה) בידי הקראים באוספים ובארכיונים השונים. חיבורו של לחנו היה מוכר היטב לקראים. העדה הקרימצ'אקית קיימה קשרים עם הקהילות של מזרח אירופה,⁹⁵ וסביר להניח כי היו גם השפעות תרבותיות כלשהן על קהילות רבניות בקרים מצד אחיהם בפולין, כגון קבלת ספרים שהודפסו או הועתקו בפולין. בהקדמתו ל'דבר שפתים' הזכיר לחנו את תקופת פרעות ת"ח ות"ט וציין כי "יתר הרברים והעניינים הלא הם כתובים על ספר יון המצולה"⁹⁶ סביר להניח כי הוא הכיר את החיבור ואולי גם יצירות אחרות שנכתבו במזרח אירופה. ייתכן שחלק מהן היו מוכרות גם לקראי קרים.

החיבורים של עזריה ושל לחנו שייכים לאותו סוג של כתיבה היסטורית, המאופיינת בהיעדר קו רעיוני מגובש. יש עוד כמה חיבורים כרונוגרפיים מקרים

93 עפ"י דה"ב לו: טו.

94 תהילים עה: ח.

95 אין לנו מספיק מידע על הזיקה של יהודים מקרים למזרח אירופה. ראו למשל על פעילות כלכלית של יהודים ממזרח אירופה ומקרים בזפורוז'סקיה ס'ץ: "Евреи в Запорожской Сечи", Гринберг (ред.), Еврейские хроники XVII столетия: Эпоха "Хмельниччины", Москва-Иерусалим 1997.

96 י"ד מרדכי. דביר. עמ' 251.

(שלמים ושאינם כאלה, שגיליתי בארכיונים שונים) שגם להם אין מטרה רידקטית. הם לא נועדו להפגין ולהצביע באופן ברור על ההשגחה האלוהית בהיסטוריה או להנציח אירועים מסוימים בזיכרונם של בני העדה בתור סיפורי מופת. מדובר יותר בצורך של מחבר בביטוי עצמי ובניסיונו לשמור על זיכרון אירועים מסוימים ללא מטרה מוגדרת.

6. חיבורו של עזריה בן אליה ומגמותיו

(א) מבנה החיבור, תכניו ומגמותיו

אחד המאפיינים של הכרוניקה של עזריה הוא תיאור אירועים ברצף כרונולוגי אחיד (בין השנים 1776–1783), ובו ניתן להבחין בכמה נושאים עיקריים:

(א) המאבק על השלטון בין דוולת גראי לשאהין גראי;

(ב) הרפורמות של שאהין גראי ח'אן;

(ג) המרד הראשון נגד שאהין גראי ודיכוי;

(ד) התחדשות המרד;

(ה) העברת הנוצרים מקרים לשטחי רוסיה;

(ו) סיום כהונתו של שאהין גראי.

בין האירועים האלה עזריה משלב את הקטעים הנוגעים לקראים, ונראה שאינו רואה אותם כמרכיבים עיקריים בחיבור. החיבור מאופיין בדיוק מדהים בתיאור האירועים והאישים ובהתמצאות רבה בכל הקשור בתפקידים באדמיניסטרציה הח'אנית. ניתן לראות בחיבור הבחנה ברורה וחדה בין הגורמים הפועלים באירועים, תפקידיהם, עמדותיהם ומטרותיהם. המחבר מתייחס אל שלושה כוחות עיקריים הפועלים בשטח: הח'אן שאהין גראי, הכוחות הרוסיים והמורדים הטטארים.

תיאוריו של עזריה משקפים בבירור את העדפותיו הפוליטיות. הוא רואה בשאהין גראי ובכוחות של האימפריה הרוסית שעמדו מאחוריו את הגורם היחיד שהיה מסוגל להשליט סדר באנדרלמוסיה הקרימאית. את שאהין גראי הוא מציג כמגן על הקראים משרירות לבם של הטטארים: "...המלך היה איש חכם ונבון ומבין בחידות אשר לא קם כמוהו בימים הקרובים, האל יאריך ימיו, אשר הציל עשוק מיד עושק, ואם לא חכבוש המלחמה, היינו למשסה לכל התאחרים וב"ה אשר נכבשה מלחמה על ידו" (138–140, 2 ב'). עזריה, כמו מחברים יהודיים רבים אחרים, קובע את יחסו כלפי השליט בהתאם להתנהגותו כלפי היהודים. עזריה משבח את תכונותיו הטובות של הח'אן בעיקר בכוח היותו מגן היהודים. תכונותיו אלו הופכות את שאהין גראי לאיש צדיק. עזריה כותב על צדקתו של הח'אן בלשון זו: "וב"ה והמלך שאחין גראי כאן היה איש חכם ונבון וערום... והיה משנה בגריו, ולובש בגדים אחרים, והולך בכל הלילה, ויודע כל ענייני

האנשים. ובימיו היה גרים זאב עם עז, והיה חונן דלים ונותן לכל העניים כל פרנסתם על מי שהיה מגיד ענייתו וענינו, היה מקשיב ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה" (23–26, 3 א'). סיפור זה נראה כטיפולוגי ואופייני לפולקלור בתרבויות רבות.

עזריה מדגיש גם את דאגתם של המפקדים הרוסים לשמירת העיר כשלמותה. הוא כותב: "...בכצא סריי היה נשורף בלילה אחר, אבל חיל משכו לא שרפוהו, כי כן צוהם הראש שלהם..." (166/7, 1 ב'). המורדים, לעומת זאת, מצטיירים כחיבורו כאספסוף אכזרי ובוגדני. לפי תיאוריו, ראשי המורדים הכריחו את כל האוכלוסייה הטטארית להשתתף במרד: "...יהי עד כה ועד כה וישלח⁹⁷ שלוחים בכל שרי האלופים אשר נמצאו בקצי ובקברתי ובכל סביבות האיציכייק לאמר: "קומו ונלחמה עם המלך, וכל מי שלא יצא — יחרם כל רכושו והוא יומת במיתוח משונות!" (95–97, 1 ב'). לפי דברי עזריה, השוד והביזה של הטטארים במהלך המרד נעשו ללא הבחנה ולא בהכרח היו מכוונים נגד אויב. הוא ראה כמעשים אלו התפרצות כוחות אי-רציונליים: "וגם עם הקרא טטר גם הם היו לאגודה א' ויחלו לבזות ולהמית זה את זה" (92/3, 1 ב'). הוא כותב כי הפעולות האלימות של המורדים שיתקו לחלוטין את חיי התושבים: "וישפכו⁹⁸ כל היינות הנמצאים בכפר אלמא בבתי היינות, וג'כ שרפו א'כ החביות ובתי הכרמים... וג'כ שוללים שלל מי שמצאו בדרך ולא יכולו ללכת אנה ואנה ובלבד ללכת לריחיים... לעשות קמח כי מלאו כל הכפרים והדרכים וההרים מהעמים הנסים" (98–101, 2 ב'). נוסף על מעשי הביזה והשוד, הוא מתאר גם כיצד החרימו המורדים צידה, עופרת ואבק שרפה. עזריה כותב גם על חמדנות מתנגדי שאהין גראי שטענו לכתר, אשר סחטו כסף מהקראים ומהנוצרים (היוונים והארמנים). דוולת גראי האשים את הקראים בני קהילת צ'ופוט-קלעה וכן את הנוצרים ממנור אשכבת מרים כי הם מצאו כד מלא זהב ששייך לח'אן, וציווה להביא לו כד דומה מלא זהב, אך התפשר על סכום נמוך יותר (17, 1 א' ואילך). גם סלים גראי סחט כספים מהקראים, מהיוונים ומהארמנים (108/9, 2 ב'); ובהאדיר גראי לקח בכוח כסף מבני קהילת צ'ופוט-קלעה (117–124, 3 ב').

עזריה אינו מסתכל על המרד כעל תהליך מאבק על עצמאות העם או על החזרת זכויות למעמד מסוים, אף שהוא מציין את שאיפות הקרימאים לחזור לחסותה של האימפריה העות'מאנית. כאזרח מן השורה, איש הקהילה היהודית ובעל תפיסה אתנוצנטרית, ראה עזריה את המורדים ככוח אלים המסכן את ביטחונם של בני עדתו ואת שלום כל האוכלוסייה בקרים ללא הבדל דת.

בין הגורמים השונים המשתתפים באירועים הבחין עזריה גם בין קבוצות אתניות שונות, והביא חומר מעניין ביותר על היחסים ביניהן. הוא מציין כי בני החסות

(רעא'א)⁹⁹ שישבו בקרים היו רק יהודים, יוונים וארמנים (47, 4 א'). הוא אינו מזכיר עושק או רדיפות מצד הרוב הטטארי כלפי היהודים או הנוצרים על רקע דתי, אלא מתאר בעיקר סכסוכים בין הקראים לארמנים ולאלבנים. שלוש פעמים מופיע בחיבורו נושא העלילות נגד הקראים מצד הקבוצות האלה: החיילים הארמנים והאלבנים האשימו את הקראים לפני הח'אן כי הם תכננו למרוד בו, וכהוכחה לכך הביאו 'דגל', שתפרו אותו בעצמם מהטלית (82–90, 2 ב'). בעת דיכוי המרד הראשון, הארמנים פנו לח'אן בהאשמה נגד הקראים כי האחרונים נתנו, כביכול, אבק שרפה ועופרת למורדים על מנת לעזור להם (140/1, 2 ב'). בתום דיכוי המרד העלילו הארמנים עלילה על שני קראים לפני הח'אן ואמרו שהקראים, כביכול, האשימו אותם לפני העות'מאנים, וקיבלו מהם תשלום, ובעת המלחמה ניהלו משאומתן עם האויב. הח'אן התיר למאשימים להוציא אותם להורג.¹⁰⁰ בעקבות זאת, אחד מהנאשמים נתלה בעיר גוזלווא והשני — בבאחצ'ה סראי (12–16, 3 א'). לא ברור מן הטקסט מה היו הסיבות לשנאה הספציפית הזאת בין הארמנים לקראים. ניתן להניח כי הסיבה העיקרית לכך הייתה נעוצה בתחרות הכלכלית, שכן גם הארמנים בקרים, כמו הקראים, עסקו בעיקר במסחר. בהקשר זה ניתן להזכיר כי השנאה בין היהודים לארמנים הייתה קיימת באזורים גאוגרפיים שונים לחלוטין. מעניין לציין כי לעתים ניתן למצוא במקורות ארמניים כי מתבריהם (כמו מחברים יהודים רבים, כולל עזריה) מכנים את בני עמם עמלקים.¹⁰¹ בסיפור העלילה הראשון הקראים ניצלו הודות ליאחיהם הרבניים, שהעידו לפני הח'אן כי לא מדובר בדגל, אלא בטלית. מדברי עזריה משתמע כי היחסים בין הקראים לרבניים בקרים באותה תקופה היו תקינים.

בסיפור העלילה הראשון, כפי שהוזכר לעיל, מלבד הארמנים השתתפו גם אלבנים (ארנווט, *apnayty*). האלבנים והארמנים, לפי דברי עזריה, היו חיילים אשר דיכאו את המרד. האלבנים היו מתיישבים חדשים מהבלקנים שסייעו לצי הרוסי במאבק נגד האימפריה העות'מאנית. רובם היו נוצרים, בעיקר יוונים, בעוד שהאלבנים המוסלמים היו במיעוט, אך הרוסים קראו להם אלבנים. משנת 1776 יישבו אותם השלטונות הרוסיים בכרך' וכניי-קלעה, ושחררו אותם ממסים ל-30 שנה, והם נחשבו להתיישבות צבאית, שהתקיימה על חשבון ממשלת רוסיה.¹⁰² יישוב האלבנים על אדמת קרים עורר את זעם הטטארים כלפי שאהין גראי. גם האלבנים, האזרחים לשעבר של האימפריה העות'מאנית, לא רחשו אהדה

99 עזריה משתמש במילה 'רעא'א' במשמעות 'דימים', בני חסות, בעוד שבדרך כלל היא מתייחסת לכלל נחניי האימפריה העות'מאנית.

100 על-פי הדין הטטארי התובע רשאי היה, לפי בחירתו, להוציא את הנתבע להורג או לחייבו בקנס, לאחר שבית הדין הוכיח את אשמתו. ראו על כך: Сестенцевич-Богущ, с. 398–399.

ראו נספח ג — כתב יד על הוצאת קראים אלו להורג.

101 J. Russell, 'Iran and Israel in the Armenian Epic of Sasun', p. 115

102 Н., Мурзакевич Доклады Князя Потемкина Ея Величеству (1776–1791), ЗООИД VIII

(1872), с. 209–210

כלפי הטטארים. ייתכן שעוונותם כלפי הקראים, כפי שמתאר עזריה, נבעה מכך שלא הבדילו בין היהודים לבין הטטארים; שפתם הייתה אותה שפה, ולבושם של היהודים לא היה שונה מזה של הטטארים. המתיישבים החדשים האלה עסקו בשוד ובכזיה בקרים, והטילו אימה על אוכלוסיית קרים כולה.

בתיאור פרשת העברת האוכלוסין שהעביר הגנרל סבורוב את הנוצרים מקרים לגוברניית אזוב (מפורט להלן), עזריה מביע צער על המצב הקשה שהנוצרים נקלעו אליו לאחר יציאתם מקרים. ניתן לראות מדבריו כי היוונים והארמנים היו בצד הרוסי בזמן המלחמה, ואף עזרו לכוחות הרוסיים: "נתערבו העמלקים והרומיים עם חיל צבא משכו ושללו שלל ובזזו בו, והרגו ישמעאלים וגם כל היום מחרפים ומגדפים אותם על רחם" (7-9, 4 א'). בשנת 1779 יצאו הנוצרים את קרים, רובם בעל-כורחם, לאחר שהשלטונות הרוסיים שכנעו את ראשי העדה היוונית והארמנית לעשות זאת. יקטרינה תכננה ליישב אותם בגוברניית אזוב, שהיה צורך לפתח אותה,¹⁰³ וסבורוב שכנע אותם כי צפויה להם סכנה מצד הטטארים – אלה עלולים להתנקם בהם על שיתוף הפעולה עם הרוסים. עזריה כותב כי גם הקראים היו באירודאות לגבי גודלם שלהם: "...כי לא ידענו מה אחרית הדבר, כי היו אומרים לנו הרומיים והעמלקים שורשו בשלומינו"¹⁰⁴ ... כי אחר שהלכנו למקומינו <גרש> יגרש אתכם מזה" (33-35, 4 א'). עזריה מרגיש במידה מסוימת את שותפות הגורל עם 'בני רעאיה' אחרים, מביע צער ודאגה בדבר עקירתם מארצם נגד רצונם, מצבם העגום ומותם של חלק מהם (1 ואילך, 4 א').

(ב) מקומה של הקהילה הקראית באירועים ההיסטוריים

את החומר ההיסטורי שמביא עזריה על הקראים, ניתן לחלק לארבע קבוצות עיקריות:

- (א) הסבל של הקראים כתוצאה מאירועי המלחמה;
- (ב) העלילות נגד הקראים;
- (ג) אופן ההצלה מהסכנות;
- (ד) אזכור הקראים בהקשר של שינוי מדיניות המיסוי והקשרים עם השלטון הרוסי. נוסף על הנושאים האלה, לעתים עזריה מוסיף את הערותיו הערכיות כיצד לדעתו על הקראים להתנהג בזמן האירועים הקשים, כגון: "...לא טוב לדבר דבר מענייני המלך ומענייני הגוים, וצריך להיות לבר ישראל לשונו קצר וידיו קצרים, כי כך אנו מצווים משלמה המלך ואין ראוי לדבר על אומה זו מנצח ואומה זה מנוצח כי כן[לם] ביר [ה'] הוא ישפוט... ובעבור הרברים האלה אשר לא

103 Гавриил Архиепископ, "Переселение греков.", с. 201 הם בנו שם עיר, מריאופול, והקימו יישובים. 23

104 כנראה. מדובר ביוונים וארמניים שהיו מיוחדים עם יהודים.

ירצו עמינו יסורי המעשים, ומה שהם שומעים מפי הישמעאלים¹⁰⁵ הפוחזים אנשי בוגדות ומדברים ליונים ומתוך הדברים האלה קראו לנו יותר מהומות גדולות" (17–22, 3 א'). מדבריו אלו ניתן לראות גם כי הקראים לא תמיד נקטו בעמדה ניטרלית לחלוטין בזמן המלחמה. כמו תושבי קרים רבים אחרים, הם נסחפו לעתים במערכות האירועים הסוערים, וניסו להפיק לעצמם תועלת מסוימת מן המתרחש, כגון באמצעות מסחר הנשק (1, 161 ב') או קניית סחורה גנובה: "...ריחלו למכור מכל אשר לקחו ואז צור כל האנשים על אנשי קהילתנו שלא לקחת מן השלל בכסף ממחוט ועד שרוך נעל"¹⁰⁶ ולא האזינו העם לדבריהם, ויקחו מהאנשים הסכלים מהחטים ומהשעורים וממוצי שלל" (1–3, 2 א').

ניתן לראות מהדברים האלה ומאחרים, כי אחד המאפיינים בהתייחסותו של עזריה לנושא הקראי הוא הצגת עמדתם של בני העדה באירועים כגורם פסיבי והכרה כי חובתה של העדה היא אכן להיות כזאת. תפיסה זו אופיינית להיסטוריוגרפיה היהודית שעל-פירוב סבורה שעל בני ישראל להימנע מלהתערב במתרחש אצל הגויים, שהרי גורלם וייעודם של היהודים נקבע כשונה לחלוטין. כך הוא משווה את עדתו לאוכלוסייה הטטארית: "...כי הישמעאלים כולם מרדו בו מרידה גדולה, אבל אנחנו לא כן, כי אנחנו בעלי המס"¹⁰⁷ וכבר קבלנו עלינו לעבוד עבודה כל מי אשר לו המלוכה והממשלה" (18–19, 2 א').

בחיבורו של עזריה, הקראים אינם אלא קרבן לאירועי המלחמה. הקראים נמלטים מצ'ופוט-קלעה לאחר בריחת חלק מהאוכלוסייה הטטארית עקב החשש מפני כניסת החיילים הרוסים וצבאו של שאהין גראי, ש'טיהר' את היישובים מן המורדים. חלק מבני הקהילה הקראית שהתפזרו בכפרים הסמוכים נתפסו בידי החיילים ונפלו קרבן ל'טיהור' זה מאחר שזוהו בטעות עם המורדים. הם נשדדו, וחלקם אף הוצאו להורג בחשד לשיתוף פעולה עם המורדים (51, 1 ב' ואילך; 78, 2 ב' ואילך).

עזריה אינו מתאר פרטים רבים על חיי הקהילה ועל אנשיה. הוא מזכיר רק שני שמות, והם ראשי קהילת צ'ופוט-קלעה. אחד הוא בנימין בן שמואל אגא הנזכר, והשני — הרב יוסף אגא, ששם אביו אינו מופיע בחיבור. בדבר זהותו של יוסף אגא יש להזכיר יארליק משנת 1778, שנתן שאהין גראי ח'אן לראש המטבעה, יאסף אגא, "השר הגאמן"¹⁰⁸ ביארליק הח'אן נותן את הוראותיו ליוסף אגא בדבר טביעת המטבעות. לבנימין אגא מייחס עזריה תפקיד מרכזי בענייני הקהילה, וניתן לראות כי בתוקף היותו 'יהודי חצר' הציל לא פעם את בני קהילתו מפורענויות.

מלבד תיאור סבלותיהם של הקראים מתלאות המלחמה, עזריה מביא גם סיפור מעניין שניתן לראות בו מוטיב אחר: אמונתם החזקה של בני העדה, שכתוצאה ממנה ניצלו הקראים מן הסכנה. מדובר בסירובם של קראי גזולוא לעזוב את העיר

105 צ"ל ישמעאלים.

106 בראשית יד: כג.

107 בני חסות, ד"מי, המשלמים את מס הגזירה.

108 B. Д., Смирнов "Ханский ярлык", Караимская жизнь 10-11 (1912), с. 57-58.

בשבת למרות איום ההפגזות של הצי הרוסי שהתקרב לחוף. מכיוון שרובם לא הסכימו לעבור על איסורי השבת, ושכנעו בכך גם את בני הקהילה המתלבטים, ה' חילץ אותם מהסכנה, והם עזבו את העיר בשלום במוצאי השבת (כ"י קייב, 5-21, 7 ב.). בעלילה זו ניתן לראות סיפור מופת שבכרוניקה.

יש להעיר כמה דברים בעניין הלשון והסגנון של הכרוניקה. ניתן לראות שהמחבר היה בעל השכלה תורנית ובקיא במקרא. הוא מביא מובאות רבות מן המקרא, ונראה שידע אותו בעל-פה. אולם לעתים ניתן לראות בלשונו הפתעות, כגון: "... ובימי היה גרים ואב עם צו" (25, 3 א'). הכוונה כאן, ללא ספק, לס' ישעיהו יא: ו. שפת האם של עזריה, כמו של כל קראי קרים, הייתה טטאריה. בחיבורו מצויות מילים תורכיות (טטאריה או טורקיות) רבות, שבהן השתמש עזריה כאשר לא מצא מושג מקביל בעברית, ולעתים גם מלים רוסיסיות ומקצת מלים בארמית. העברית של עזריה אינה עברית צחה ונכונה מבחינה דקדוקית. ניתן לראות במקומות רבים חוסר התאמה בין מילים במין ובמספר, כמו בדוגמה הנ"ל: "היה גרים" (25, 3 א') או: "לא באה עלינו צרות" (156, 1 ב') ועוד.

עזריה מתאר את האירועים בצורה חיה ואמוציונלית ביותר. הוא יוצר את אוירת התקופה, שתיאוריה לעתים מתקרבים באופיים הדרמתי ליצירה ספרותית. הוא מרבה להשתמש בדיאלוגים או במונולוגים (אף-על-פי שלא פעם הוא מבלבל בין דיבור ישיר לדיבור עקיף), כגון אלה שבין ח'אן (או שריו) לעם, בין אנשי הצבא הרוסי למורדים, והנאומים של ראשי המרד, אשר לרוב מוסיפים את הממד הדרמטי לאירועים. סביר להניח כי כל הנאומים והשיחות בחיבור, אף אם הם קרובים למציאות מבחינת משמעותם הכללית, הם פרי דמיונו של המחבר, מכיוון שעל התוכן של רובם ככולם לא היה יכול לדעת. נוסף על כך, עזריה גם מכניס בפיהם של הטטארים ושל הרוסים ציטוטים מקראיים רבים.

7. תרומתו של עזריה ומהימנות הנתונים שבחיבורו

אחת התכונות הבולטות בכתיבתו של עזריה היא דיוק בפרטים המתוארים. עזריה ידע מה הרכבו של הצבא הח'אני ומה הן תנועות הכוחות הרוסיים, היכן התחוללו הקרבות בין הכוחות הרוסיים לבין המורדים, מה הם סכומי הכסף שגבו הח'אנים האחרונים מן הקראים ומהנוצרים בנסיכות שונות, מי היו הגורמים הפועלים באירועים בכל צד, מה היה הרכבם האתני ועוד.

על מנת לבדוק עד כמה הפרטים האלה מדויקים יש להשוות אותם למובא במקורות האחרים, בעיקר בכתבי היסטוריונים רוסיים המתייחסים לאותם הנושאים. השוואה זו תאפשר לנו גם להעריך את תרומתו של עזריה מבחינת תוספת החומר ההיסטורי, שאינו מופיע במקורות אחרים.

אף-על-פי שבמרכז חיבורו של עזריה עומדות המרידות נגד שאהין גראי ח'אן,

המחבר אינו מנתח באופן שיטתי את הסיבות למרד. הוא כותב כי המרד התחיל לאחר שהחיילים שגייס הח'אן ערקו מהצבא: "... ויהי לימים בעת חשלוֹם מספר מפקדם הוציאם המלך לשדה של ישרוב לראותם והם יישירו בעיניו ואם ידע ויש במ אנשי חיל ולתת אותם בידי מלומדי המלחמה ללמדם מלחמה. ויהי בהתקרבם לעבור לפני המלך ויצא איש הביניים¹⁰⁹ בתוכם ויקרא בקול גדול איש לאהלו ר"ל: "קזגא, קזגא!"¹¹⁰ ויפנו כל העם חיל של קידים הנכתבים להיוחם חלוצי צבא הפך עורף ולא פנים¹¹¹ ויתקבצו ויאמרו: "קשר, קשר!"¹¹² ידע המלך באמת כי מרדו בו..." (77-81, 1 א').

ההיסטוריון הרוסי, המומחה בתולדות הח'אנות של קרים, ו"ד סמירנוב, מביא דעות של היסטוריונים אחרים, כמו ס"מ סולובייב ופ"מ סקוביץ, שלפיהן אחת הסיבות העיקריות למרד הייתה הקמת צבא קבע, שבו התעללו במגויסים החדשים, וחייבו אותם ללבוש מדים כמו בצבא הרוסי, והדבר היה בניגוד למנהגם של הטטארים. סמירנוב מוסיף כי הן הנסיך פרוזורובסקי הן השלטון העות'מאני סברו כי הסיבות למרד הן הקמת הצבא על-פי הנוסח החדש.¹¹³

את שלבי המרד נגד שאהין גראי עזריה מתאר בקפדנות רבה: עריקת חייליו של שאהין מהצבא, הנהגתם של הגורמים הפרו-עות'מאניים — סייט, לישא ולבנט עגסי — אשר הניעו את הטטארים למרוד נגד הח'אן, ולבסוף — דיכוי המרד (127, 1 ב').¹¹⁴ הפרטים העיקריים בכל אחד משלבי המרד — הקרב נגד חייליו של פרוזורובסקי בבאחצ'ה סראי, התפשטות המרד בקרים ההררית, הופעתו של סלים גראי הטוען לכתר, אופן דיכוי המרד והוצאת ראשי המורדים להורג. השלב הבא הוא הגל השני של המרד, כאשר הטטארים הכתירו את בהאדיר גראי (1 ואילך, 3 ב') — כל הפרטים האלה חופפים לחלוטין את תיאורי ההיסטוריונים הרוסיים, שמסתמכים על התעודות של התקופה.¹¹⁵ דמיון זה בין התיאורים של עזריה לאלה של ההיסטוריונים משקף את מהימנות חיבורו של עזריה ברוב פרטיו.

עזריה מביא גם פרטים רבים בדבר הרפורמות שערך שאהין. על השינויים במבנה האדמיניסטרטיבי של הח'אנות הוא כותב: "... אבל כרת עממה ברית¹¹⁶ והתנא תנאים לבלתי תת לכל שרי קירים וסגניהם מבעלי המס ומן המעשרות ומן כל המכסים שהיה להם חזקה מימי קדם. הכל לקח מידם ונתן לכלם כפי פונסתם. וקבע שנים עשר נשיאים הנקראים מורקס, ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע בין עצה, בין מנהג המדינה, כפי להיוחם ממזנים על העם... וגם לא נתן לכל השלטונים

109 שמ"א יז: ד.

110 טטאריה. קריאה לחיילים לפעולה מסוימת שנועדה למשוך את חשומת לבם.

111 עפ"י ירמיהו ב: כז; לב: לג ועוד.

112 מל"ב יא: יד.

113 Смирнов, Крымское ханство, с. 345-346.

114 Лашков, с. 27.

115 Лашков, с. 27-28, 30-31; Сестренцевич-Богущ, с. 380-381; Смирнов, с. 376.

116 שאהין גראי עם הביים.

כפי מנהגם הקדום, אבל נתן פרנסתם כפי צרכם מחשעים יום לחשעים יום. וג"כ לא נתן למשנה מעשרות המלך אלא ג"כ נתן לו כפי צרכו. ויקח א"כ מעשרות ארץ קירים בין מבעלי המס בין מהישמעאלים בין מהפחות והסגנין] (50–57, 1 א'). גם ההיסטוריון פ' לשקוב כתב על אותן התמורות בח'אנות: מינו 12 פקידים שהיו בעלי סמכויות אדמיניסטרטיביות ומשפטיות וקיבלו משכורת ממשלתית; הח'אן ריכו בידי את השלטון במדינה, וחולל שינויים בשיטת המיסוי. הוא נטל מהביים את הסמכויות לאסוף מסים לטובת עצמם מהשטחים שהיו תחת מרותם (בייליק).¹¹⁷ ו"ד סמירנוב מזכיר את השינוי בשיטת המיסוי, שבעקבותיו השווה הח'אן את בני החסות עם המוסלמים בזכויותיהם ובחובותיהם. כאן מביא סמירנוב את דברי פרוזורובסקי בדו"ח לרומיאנצב שבו מנה פרוזורובסקי את פעולותיו של שאהין גראי אשר גרמו, לדעתו של פרוזורובסקי, להתמרמרות העם. שינוי זה בתשלום המסים היה אחד מהגורמים האלה.¹¹⁸ למעשה, לא ברור לאיזה סוג של מסים התכוון עזריה במילה "מעשר". ההיסטוריונים הרוסיים הנ"ל אינם משתמשים במילה זו, אלא מזכירים רק את השינוי במדיניות המיסוי ואת השוויון בין המוסלמים לבני החסות שהנהיג שאהין גראי בתשלום המסים.

עזריה מוסיף מידע חדש על אופן הגבייה, על שיעורי המסים החדשים ועל נציגי הקהילה הקראית שייצגו אותה לפני השלטונות: "...וילכו מאתנו שני אנשים חשובים ונכבדים... ויאספו כל האנשים הממונים ביחד לקראת פשא המלך הנקרא קיימקס ויצא גוזה מאת המלך לאמר: "מה אתם רוצים? אם לתת מס כתקון דתנו שהיא מ"ח שקלים כסף צרוף לעשיר, וכ"ר לבינוני, וי"ב לצני,¹¹⁹ ואם כמנהג המלכים שהיו קודם ממני שהיו לוקחים מכס כאשר תאוה נפשם?" והשיבו דבר וישיבו כל העם פה א' ויאמר: "נתן המס כאשר תאוה נפשו". ויגזור אומר לקחת כמנהג התוגרים."¹²⁰ (144–151, 2 ב').

כמורכן, עזריה מחדש בדבר הפנייה של שאהין גראי לחכמי הדת, ומידע זה אינו מצוי במקורות אחרים: "יהיה אחרי כן שלח ויקבוץ המלך א"כ מלומדי¹²¹ הישמעאלים מכל הישמעאלים שהם מולול וחורזיטלר, וישאל מהם שלשה שאלות: א' היתכן לעבוד למלך שאינו על ידי מלך תוגר? והב' שאם יבוא חיל התוגרים להלחם עליהם היתכן לשלוח להם חרב ולהלחם עמהם? והג' היתכן לשאול ממלכות משך שאלה וחיל עליהם להצילם מכל צר? והשיבו בשאלת המלך... " (33–35, 3 א'). כוונתו של עזריה כאן, כנראה, לתשובותיהם החיוביות של מולות, בהתאם לרצונו של שאהין גראי. הדבר מעיד על מידת כפיפותם לח'אן לאחר הרפורמות שבמהלכן הוא הוציא אותם מהדיוואן. עם זאת, יש להצביע על ההבדלים בין הנתונים המספריים שעזריה מביא

Лашков, с. 20–21. 117

Смирнов, с. 335 118

119 ראו על כך: A. W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783*, p. 88.

120 מס קצוב.

121 צ"ל מלומדי.

לבין אלה שמופיעים אצל ההיסטוריונים הרוסיים. כדי לערוך השוואה מקיפה אנו זקוקים לסקירות של אותן העובדות אצל עזריה ואצל ההיסטוריונים, ואין בידינו מספיק סקירות מקבילות כאלה. הנה נושא אחד שבו אפשר להצביע על מחלוקת נקודתית. עזריה כותב: "...יצא מספר הבשלי ער לשנים ועשר אלף, וחיל הסיימנים [...] 122 (52, 3 א'). אצל סמירנוב אנו מוצאים נתונים שונים: 2,000 חיל פרשים ו-1,000 חיל רגלים. 123 כאן ובמקומות אחרים עזריה נוטה להפרזות מסוימות במספרים. אמנם, העניינים שנגעו ישירות לבני קהילתו, כגון גובה המסים, ההפסדים ברכושם של הקראים, מספר המשפחות שעזבו את צ'ופוט-קלעה ונהרגו — כל הנתונים האלה, שהוא קיבל מכלי ראשון, כנראה קרובים למציאות.

גם כשעזריה מתאר כיצד העבירו השלטונות הרוסיים את הנוצרים מקרים אנו מוצאים הבדלים משמעותיים בין הנתונים שהוא מזכיר לבין אלו שבמקורות הרוסיים. ניכר כאן גם ההבדל בתפיסת אירוע זה בין עזריה למקורות הרוסיים. עזריה כותב כי היוונים והארמנים פנו ליקטרינה בבקשה להעבירם מקרים ולהושיבם בתחומי רוסיה: "...בעבור שתי סבות הא' כי ההגמון שלהם הנקרא ארבת התרצה אותם להוליכם שמה, כי בימי המלכים הראשונים לקחו ממנו המלכים באונס בתואנה שלשה אלפים זהובים, ולא יכול לכלכל... והב' כי נתערבו העמלקים והרומיים עם חיל צבא משכו ושללו שלל, ובזזו בו, והרגו ישמעאלים". (4-8, 4 א'). אמנם רוב הנוצרים לא רצו לעזוב את קרים: "וכל הדרים בכפרים לא היו רוצים להלוך בעבור כי לכל איש הדרים בכפרים יש גנות, ושדות, ופרדסים, ובהם הם מתפרנסים ולא רצו להשליכם וללכת אל ארץ אחרת ויתקבצו וילכו אל המלך ויאמרו: "לא נלך כי אם נעבור לך. אל נא שלחנו מארצך!" וגם מאנשי הערים בעלי חרופות ג"כ צעקו אל המלך לאמר: "הושיעה אודננו המלך!" ולא יכול המלך להצילם בעבור כי יצא דבר מלכות מלפנים... (18-22, 4 א'). שרי הח'אן התנגדו להעברת הנוצרים מקרים — הרי רוב הנוצרים היו בעלי מלאכות שהיה בהן צורך לח'אנות וכן היו משלמי מסים. שאהין גראי עצמו ניסה לבטל את הגזרה, כנראה, אך לא הצליח בכך. הגנרל סוכורוב, שעליו הוטלה משימת ההעברה של האוכלוסיה הנוצרית למחוז אזוב, לאחר שראה את חוסר הרצון מצדה לעזוב את קרים, איים עליהם כי "...אם לא הלכתם מרה תהיה באחרונה... לכו לדרכם ואם לא תלכו מהרה, כי יבוא עלינו חיל התוגרים להלחם, ואנחנו נעמוד מגור והרגו כלכם ולא נציל אתכם מידם..." (27-29, 30-31, 4 א'). עזריה מעיד על סופם המר שראה כמו ענינו: "בימים ההם בחדש תמוז הלכתי לגלילות ארץ משכו וראיתי שם הרומיים והעמלקים שהם יחפים ורחופים, ונעים ונרים, שהם עדיין יושבים על העגלות בשדה, ואין להם מגן ומפלס, שהושיבם הגנרל בשדה, ולא עשה בהם כרצונם ולא נתנם הארץ שרצו לשבת שם. וביטו וחנו ראשם, וחנו ראש לשוב לארץ קרים... ויפול עליהם מגפת שנוי האויר וימות שנים עשר אלף

נפשות מביניהם" (83–88, 4 ב'). את כל הפרטים האלה לא תיאר ההיסטוריונים. לפי דבריו של עזריה, הנוצרים נפלו קרבן להונאה מכוונת מצד השלטון הרוסי, אשר רצה לבצע את משימתו אף במחיר חי אדם.

עדותו של עזריה שונה לחלוטין מזו שבאה לידי ביטוי במאמרו של ארכיבישוף יווני, גברייל¹²⁴ ומהנימה העולה ממאמר זה. גברייל הזכיר כאחת הסיבות להעברת הנוצרים את הרדיפות הבלתי פוסקות נגד הדת הנוצרית מצד הטטארים, ולטענתו כל הנוצרים יצאו מקרים מרצונם, נטשו את בתיהם, אדמותיהם וקברי אבותיהם ללא כל חרטה. זאת הייתה, לפי דבריו, היענות לקריאת מנהיגם, ההגמון איגנאטי (Цгнатий), שבדומה למשה שהוציא את ישראל ממצרים – הוציא את בני עמו מתחת לעול הטטארי. את היחס החיובי לגירוש שמביע גברייל ניתן להסביר בלחץ השלטונות. איגנאטי עצמו קיבל על מעשה זה את התואר מטרופוליט מיקטרינה.¹²⁵ גברייל הביא במאמרו רשימה שלמה של הטבות שקיבלו הנוצרים בעת יציאתם מקרים ובכניסתם לארץ החדשה, כגון מתן קרקעות חנם בגוברניית אוזוב; פטור מכל מס ל-10 שנים, פטור משירות צבאי, ניהול מסחר חופשי במקום חדש ועוד.¹²⁶

מעניין לציין כי גברייל אינו מזכיר את הארמנים, שגם הם יצאו מקרים, וזאת כנראה עקב יחסים מעוררים בין היוונים לארמנים. איגנאטי, שגברייל מספר עליו, היה ראש הקהילה היוונית, ואילו 'ארבט' (= Vardapet, מורה או מנהיג) שמופיע אצל עזריה אינו אלא ראש הקהילה הארמנית.

ניתן להשוות בין הנתונים המספריים של עזריה לבין אלה שמביאים ההיסטוריונים. עזריה כותב כי יצאו מקרים 50,000 יוונים וארמנים (41/2, 4 א'), ו-12,000 נספו בדרך (87/8, 4 ב'). לפי דברי גברייל היה מספרם של היוונים 20,000 נפש, אך חלקם מתו בדרך ממחלות. אמנם, הוא אינו מציין את מספר הנספים. סולובייב טוען כי 31,098¹²⁷ נוצרים יצאו מקרים. לפי ההיסטוריון הרוסי דוברובין, יצאו מקרים 18,300 יוונים, 219 גרוזינים ו-161 וואלכים, וכ-27,000 נוצרים נותרו בחצי האי קרים.¹²⁸ ההיסטוריון הארמני מיכאליאן כותב כי את ההגירה הארמנית ארגנו ארכימנדריט פטרוס מרקוסיאן וראש הארמנים הקתולים הקופ ווארדניסוביץ, ואת ההגירה היוונית ארגן איגנאטי, הבישופ האחרון של כפא וגותיה. לדבריו, באוגוסט–ספטמבר 1778 היגרו מקרים 31,000 נוצרים, מתוכם 12,598 ארמנים (5,511 מכפא, 1,375 מבאחצ'ה סראי, 2,809 מקראסובאזאר ו-1,304 מגוזלורא).¹²⁹

Гавриил Архиепископ, с. 197–204. 124

שם, עמ' 197–198. 125

שם, עמ' 198–200. 126

Соловьев, т. 29, с. 287. 127

Н. Ф. Дубровин, Присоединение Крыма, т. 2, с. 588. 128

(תולדות הגולה הארמנית בקרים), V. Mikaelian, *Harimi haikakan galouti patmutiun p. 64* 129

בתרגומו של דו שפירא.

לא ניתן לקבוע מה היה מספרם המדויק של המהגרים מכל עדה נוצרית, אולם לפי דברי ההיסטוריונים, שהם חופפים זה את זה באופן יחסי, מספר המהגרים הכולל היה כ־30,000, ומתוכם מספר היוונים מתקרב ל־20,000. סביר להניח כי המספר שנקב עזריה, 50,000 מהגרים, מוגזם בהרבה, בדומה למספרים המופרזים שהוא מביא בדבר גודלו של הצבא הח'אני. לגבי מספר המהגרים שנספו אין לנו מידע ממקור אחר, לכן אין אפשרות לקבוע את מידת מהימנותם של דברי עזריה בנושא זה.

לגבי משמעות האירוע עצמו, סביר להניח כי גרסתו של עזריה, שהיה עד למתרחש וראה את תוצאות התרגילים הפוליטיים של יקטרינה, מהימנה יותר מאשר מאמרו התעמולתי של הארכיבישוף גברייל, שניסה להמחיש את דאגתה של הקיסרית לבני דתה העשוקים, כביכול, תחת העול הכבד של השלטון המוסלמי. יש להוסיף כי המידע הקשור לקראים (תפקידם בחצר הח'אנות, יחסיהם עם השלטונות ועם בני עמים אחרים היושבים בקרים ועוד) אינו מופיע בשום מקור מלבד חיבורו של עזריה, להוציא אזכורים בודדים אצל היסטוריונים רוסיים על העסקת הקראים בטביעת מטבעות עבור הח'אן¹³⁰ ואזכור שמו של בנימין אגא כבעל זכות לגבות מכס וכעוזרו של שאהין גראי.¹³¹

אחת השאלות החשובות לגבי חיבורו של עזריה היא מה היו המקורות אשר מהם דלה עזריה את כל הנתונים המספריים והאחרים הנוגעים למתרחש בחצרו של שאהין גראי, במחנה הרוסי בתקופת דיכוי המרד ועוד. עזריה עצמו אינו עונה על שאלה זו, אך ניתן להציע כמה פתרונות: בהיותו אחד מראשי הקהילה, היה עזריה אחראי על עניינים פנימיים רבים של קהילתו. הוא שמר על קשר עם ראשי קהילות אחרות, וידע על המתרחש ברחבי קרים — הן על המאורעות שבתוך הקהילות הקראיות הן על המאורעות הכלליים. אין ספק כי עזריה היה מעורב באירועים שהיו סכנה פוטנציאלית לאוכלוסיה ודרשו קבלת החלטות בתוך הקהילות, כגון הידיעות על כיוון התפשטות המרד או על אפשרות הפגזות במקום מסוים. חלק מהעדויות שהוא מביא בחיבורו נתקבלו מעדי הראייה — הקראים, הנוצרים והמוסלמים.

את המידע על המתרחש בחצרו של שאהין גראי ואת הנתונים המספריים בתחום הכלכלי עשוי היה עזריה לקבל מראשי קהילת צ'ופוט־קלעה, יוסף אגא ויותר ממנו בנימין אגא, שידע פרטי פרטים על הפעילות הכלכלית והמדינית של שאהין גראי. כנראה, היו ברשותו של בנימין אגא תעודות משלו, שחלקן היו קשורות בענייני הקהילה. ייתכן שגם לעזריה, בתוקף היותו אחד מראשי הקהילה, הייתה גישה לתעודות אלה. ייתכן שעזריה השתמש גם בתעודות הטטארות, כגון צוים, תקנות וקבלות למיניהן, שהכילו חומר רב בנושאים הכלכליים, המנהליים ועוד.

* * *

חיבורו ההיסטוריוגרפי של עזריה מוכא לפני הקורא בשפת המקור בפעם הראשונה. פרסום זה עשוי להרים תרומה לחקר תולדות הח'אנות של קרים וכן לחקר תולדות היהודים, ובייחוד הקראים, בארץ זו. המחבר הביא לידיעתנו את סיפור המאורעות הטרגיים שהתרחשו בח'אנות קרים מראשית שלטונו של הח'אן שאהין גראי ועד להדחתו ולהשתלטותם הסופית של הרוסים על קרים. עזריה לא רק מביא עובדות ונתונים רבים על האירועים בתקופה זו, אלא גם שומר עבורנו פרטים אחדים על חיי הקהילה הקראית בצ'ופוט-קלעה ומקצת מידע גם על קורות קהילת גוזלווא. המידע על אירועים רבים המתוארים אצל עזריה הוא ייחודי — לא ניתן לדלות כדוגמתו מספרי היסטוריונים בני התקופה, ולא מכתבי הקראים.

מלבד חשיבותו ההיסטורית, החיבור הזה זורה אור חדש על פעילותו והשקפותיו של פירקוביץ, שתרגם את החיבור לרוסית. ההשוואה הקפדנית של המקור העברי עם תרגומו של פירקוביץ מסייעת בהבחנת מגמות בתפיסתו של פירקוביץ ביחס לשלטון הרוסי וכן בנושא מעמדה של הקהילה הקראית באימפריה הרוסית.

חיבורו של עזריה הוא מקור חשוב גם מבחינת חקר ההיסטוריוגרפיה היהודית בכלל וההיסטוריוגרפיה הקראית בפרט, אשר לה מאפיינים משלה. מדובר כאן בז'אנר כתיבה מיוחד, הכרונוגרפיה, שהוא בעל תכונות ספציפיות האופייניות ליהודים מלומדים מקרים, קראים ורכניים כאחד.

מחקר זה, שהוא צעד חשוב בחידוש מחקרה של יהדות קרים, יאפשר לקורא העברי להכיר פרק בתולדות ארץ קרים, אשר רוב הספרות הנוגעת אליה יצאה לאור עד היום ברוסית. בפולנית ובטורקית. ומקצתה באנגלית ובשפות אחרות.

מבוא למהדורה

מהדורה זו כוללת את כתב־יד פטרבורג ואת כתב־יד קייב (מובאים ממנו רק קטעים החסרים בכתב־יד פטרבורג). הטקסט במהדורה מחולק לדפים ולשורות — אלה ממוספרות באופן רציף בכל דף בנפרד.

בנספח ג מובא כתב־יד אחר. טקסט זה משמש תוספת לשורות 12–16, 3 א' בטקסט של עזריה. הטקסט נוגע להוצאת שני קראים להורג בעקבות העלילה נגדם, ונראה שהוא עדות של מחבר אחר, בן זמנו של עזריה.

בהערות השוליים לטקסט של הכרוניקה מובאים תיקוני השגיאות במילים, הסבר המילים והמשפטים הבלתי מובנים והפניות למובאות מן המקרא. שמות אישים, מקומות גאוגרפיים, המושגים המיוחדים שרווחו בח'אנות של קרים, באימפריה העות'מאנית ובאימפריה הרוסית — כל אלה מסומנים בכתב נטוי, והם מוסברים במילון שבנספח א. לנוחיות הקריאה הוכנסו לטקסט גם סימני פיסוק.

חלק משמות האישים ומהשמות הגאוגרפיים אינם ניתנים לפיענוח. קיימת בעיה בזיהוי כמה שמות גאוגרפיים, וישנן כמה סיבות לכך: ההגירה הטטארית לאימפריה העות'מאנית החלה לאחר השתלטות הרוסים על קרים, והופסקה רק בשנת 1924. לעתים אוכלוסיית כפרים שלמים עזבה את ארץ מולדתה, ושמות הכפרים לא נשמרו בשום מקור. בעיה נוספת היא היעדר מפות נגישות שהוצאו לאור לפני שנת 1944, ו שנשמרו עליהן לפחות חלק מהשמות הטטאריים. הרי במפות מן התקופה הסובייטית שונו רוב השמות הטטאריים לרוסיים בעקבות הגירוש הכולל שגירשה ממשלת סטלין את הטטארים מקרים בשנה זו. לצד השמות הגאוגרפיים שניתנים לזיהוי צוינו במילון גם שמותיהם הרוסיים. רוב השמות הגאוגרפיים מופיעים על המפה (ראו נספח ה). יש גם כמה שמות אישים שאינם ניתנים לזיהוי, משום שאינם נמצאים בשום מקור אחר מלבד חיבורו של עזריה.

את ראשי התיבות שבהם השתמש עזריה ואת אלה המופיעים בגוף העבודה ניתן למצוא בנספח ב.

סימנים

[...] מחיקה, השלמה

[?] משמעות המילה אינה ברורה

/ מפריד בין השורות

< > קריאה בין השיטין או תוספת הכתובה בשולי הטקסט

נוסח התעודה

[כ"י קייב, 1 א]

[1] המעשיות והקורות אשר נעשו בחצי האי קירים במשך מלכות שהין גראי כאן/ משנת התקל"ז (1777) עד שנת התקל"ח (1788) שנכבשה ארץ קירים תחת/ יד רוסייה המבורכה. העתקתי מכתיבת ידו של אדוני אבי זקני מורי ורבי/ כמהר"ר אברהם החכם החזן והחוקר קדמוניות ירו' צ"ל,¹ אשר גם הוא העתיק/ [5] מכתיבת ידו של כמה"ר עזריה הגביר בכ"ר אליהו נ"ע אשר כתב בידו/ את כל אשר ראו עיניו ולא זר./

[א 2]

[1] אלה הקורות אשר קרו פה חצי האי קירים במשך זמן מלכות שהין גראי כאן, וכמה"ר עזריה הגביר בכ"ר/ אליה נ"ע כתב את אשר ראו עיניו ואשר שמעו אזניו מן הנעשה בימיו, ואמרתי להעתיק פה לתועלת/ חברת שוחרי תושיה./

[כ"י פטרבורג, 1 א]

[1] בשנת חמשת אלפים וחמש מאות ושלושים ושבעה לבריאת העולם² יצא שמועת המלך/ שאחין גראי לאמר, כי נכנס בגבול ארץ קירים. וגם כתבים שלח לאברי ולי עגא המשנה, וגם/ אל כל הסרים למשמעתו בסתר לאמר, וגם³ פורזרוסכי הכינס בא ע"כ חיילותיו קודם ממנו/ בימות החורף אל חומת אור לקירים. וגם שלוחים שלח לפניו המלך דולט גראי כאן ע"כ/ [5] סיעתו הנחלקים אחריו לאמר: "למי אנה ואנה תלכי ולמי אלה לפניך?"⁴ והוא לא השיב לשלוחי/ המלך דולט גראי כן כהוגן אלא בדברי פיוס ורצוי, וגם הוא ג"כ שלח שלוחים אל המלך לדעת/ את לבו, וגם את לב סיעתו. וכלום לא ידעו מזה דבר, אבל ההולכים אחרי המלך שהין גראי/

1 מדובר באברהם בן שמואל פירקוביץ. המעתיק הוא אחד מבניו; הוא העתיק את הטקסט מהעתקתו של פירקוביץ, אשר השתמש, כנראה, באוטוגרף של עזריה.

2 שנת 1776.

3 כי גם.

4 עפ"י בראשית לב: יז.

היו יודעים הכל בעבור כי הם קבלו להמליכו עליהם ושלחו לו מקודם כתבים ושלוחים/

לקרוא לו ולהסב לו המלוכה,⁵ אלא נחשבים לפניהם כמחריש.⁶ ויקראו כל השרים וכל עמי הארץ/

[10] הנקראים קרא טטר⁷ לכרות להם ברית לבלתי קבל עליהם למלך את שאחין גריי כאן ולחלם⁸ עמו./

[ובא] בחצר המלך הגדולה בבחצא סריי חייל גדול וכרוא קרא בחיל⁹ ואמר: "הפרדו נא איש הקרא טטר מעל/

השרים בעבור כי בלבד בלבד¹⁰ נכרות הברית, עם השרים ועם הקרא טטרים, כי השרים והנשיאים/

יודעים אחרית הענין ולא נשבעו כהוגן". אבל הקרא טטרים לא ידעו מזה הענין וישבעו וידרו/

נדרים¹¹ כאשר דברו להם¹² השרים והדיינים מסיעת המלך דולט גריי כאן, כאשר נשבע להם¹³ קזי/

[15] אסכר אפנדי בן מחמר, קול אפנדי ושירין, מגבט גריי מורוא ויישמיל מורוא, אשר הם היו יודעים/

שנטר¹⁴ חצי העם אחרי המלך שאחין גריי בעבור אולי שישוכו העם לקראתו. וישביעו העם נגד/

המלך וילכו לדרכם. אחר הדברים האלה¹⁵ בחדש אדר העליל המלך רבלט גריי כאן על אנשי כל/

יושבי קהל ק"ק קלעה¹⁶ עלילה עלינו ועל יושבי מיירים הערלים¹⁷ עלילה גדולה ותוראנה לעשוק/

ולגזול ולנשל אותנו לאמר כי "מצאתם מציאה בגבול מיירים כד מלא זהב", וגזר אומר למלאת/

[20] הכד זהב. וכל אנשי קהלינו בצער גדול, וכל אנשי מיירים הזכרים שמו אותם בבית החפשית¹⁸

5 עפ"י דה"א יב: כד.

6 שמ"א י: כז.

7 'הטטארים השחורים', העם הפשוט.

8 צ"ל להלחם.

9 דניאל ג: ד.

10 עם כל שר בנפרד.

11 יונה א: טז.

12 יהושע ט: כא.

13 עפ"י דברים ד: לא.

14 הטור.

15 בראשית טו: א.

16 קהל קדש-קלעה או צ'פוט-קלעה.

17 הנוצרים.

18 מקום הסגר. ראו מל"ב טו: ה.

למקטנם ועד גדולם¹⁹ ושמו כבל ברגליהם, וענו אותם בענוים קשים, לאמר: "דברו מי לקח את/ מציאה?" והכו אותם במכות נמרצות. וסבת זאת שהיה כדים מזמנים קדומים ריקים שם/ נגד בלעי המים²⁰ קרוב למעין התחתון כשיעור מאה אמות על שפת דרך מיירים לצד הנזל.²¹/ ועכשיו ג"כ יש שם [=הכדים] שנשאר מקודם שמשימים בהם יין בימי יום רעתם²² לשתות מהם העם/ [25] הבאים לחוג את חגם, ונתכסו בעפר ולא נראו. ובעת הליכתם לנהוג הבהמה ראו אותו נערים/ קטנים וחפרו אותו ושברוהו, ונשאר פתוח ונשבר מגולה לעיני העם עד כ' ימים ולא חששו/ מזה העם דבר, בעבור כי יש כזאת²³ כדים רקים שנמצאו בשדה ובדרכים שנשאר ממים/ קדומים ולזה לא שמו על לב. ואחר כמה ימים הגיע הדבר למלך, והמלך היה מבקש תואנה²⁴ כי ידע/ כי לא תכון המלוכה בידו, וצריך לו לפזר מעות בדרך. ומסבת זה אמר עת לעשות כאשר זמם./ [30] ויצאו לקלעא שני אנשים מרואי פני המלך ושוטר א' הנקרא בש בולוכ בש, ויסגרו בפתחים,²⁵/ ויועד כל הקהל לבית אוצר בנימין²⁶ השר הנאמן החכם. וגזרו אומר²⁷ בשם המלך להמליאו²⁸ מלא זהב/ בלי מגרעת. והכד היה בשיעור שלוקח מאה אוקיות מים, ולא ידענו מה נעשה. אם נתנו/ כל ממונותם ובתייהם לא יוכלו לפרוע א' מאלף חלקיו. כל קבל די כל²⁹ מלך רב ושליט בעא כרגה³⁰/

19 ירמיהו לא: לג.

20 מול הבאר.

21 ליד המעיין.

22 חגם.

23 צ"ל כאלה.

24 היה מחפש אמתלה על מנת לסחוט כסף מהתושבים. עפ"י שופטים יד: ד.

25 סגרו את שערי העיר צ'פוט-קלעה.

26 בנימין בן שמואל אגא.

27 פקיד הח'אן.

28 את הכד.

29 דניאל ד: טו.

30 דורש מס גולגולת (ארמית).

לא יבעא מבני חלוף.³¹ ויתחננו כל אנשי קהלינו לפני האנשים³² ודברו לך³³ תעצומותיהם, ואמרו: /
 "על לא חמס בכפינו,³⁴ וכי הוא רחוקה³⁵ לגבולינו ולא מדרכינו, ואיך תגזרו הגזרה עלינו?" ולא /
 השיבו דבר בפנים טובים אלא בגובה לב³⁶ אמרו להוריש³⁷ כל הקהל ולשים אותם בכבלי /
 ברזל למען לפחד אותנו ולעשות³⁸ רצונם. וברוך האל אשר לא עזב לנו גואל, האל יזכרהו /
 לטוב, לו ולזרעו: קם השר הגדול העומד בפרץ, בנימין החכם הנאמן, ואזר כגבר חלציו,³⁹ והלך /
 לפני המלך, ושם נפשו בכפו,⁴⁰ ונתפשר לפני המלך בינו לבינם למאתים ואלף גורשות כסף. /
 [40] ונתנו כל העם לפי ערכם, האל יכפיל שכרם א', ומאנשי מיירים ג"כ לקחו אלף גורשות וגם /
 הוציאום במהרה מכית החפשית. ויהי אחרי כן נתייעץ המלך וישלח חיל ביד אחיו /
 לנגד שאחין גראי כאן ולנגד פרודוסכיא הכינס, וילכו לקראסור ופתאום באו עליהם /
 חיל קטנא ולא נתנום לעבור לפניהם, ושבו הם לאחוריהם, ובאו לבכצא סריי. וכל /
 השרים הנמצאים אצל המלך דולט גריי ג"כ היו הולכים לנגד שאחין גריי כאן זה אחר /
 [45] זה בין בסתר בין בגלוי, ולא יכול המלך להשיב להם דבר.⁴¹ ואחרי כן ידע המלך⁴² כי המלוכה /
 נכונה בידו,⁴³ ויקח עמו את כל אחיו ואת כל עבדיו ושריו מתי מספר: ומנבט גריי מורזא, /

31 ואינו שואל מבני אדם (אם הם מסכימים לשלם).

32 לפני השלטונות.

33 צ"ל להם.

34 עפ"י איוב טז: יז.

35 צ"ל רחוק.

36 עפ"י דה"ב לב: כו.

37 עפ"י יהושע כג: יג.

38 אמרו לעשות.

39 עפ"י איוב לח: ג.

40 עפ"י שמ"א יט: ה.

41 עפ"י דה"ב י: ו.

42 דוולת גראי.

43 עפ"י מל"א ב: מו.

וישמיל מורזא, וקזי אסכר אפנדי, וישכרו אניה, וילכו לדרכם. ויבוא המלך שאחין גראי/

כאן וכל העם חיל משכר הבאים מדרך אור, ויהיו לאגודה, ויקחו המלך בתוכם בעצת/

המלכה המולכת כטריצא, וילכו כל השרים, והסגנים, והפחות וימשחו את המלך שאחין גרי/

[50] כאן עליהם למלך. אבל כרת עמהם ברית והתנא תנאים לבלתי תת לכל שרי קירים/

וסגניהם מבעלי המס, ומן המעשרות, ומן כל המכסים שהיה להם חזקה מימי קדם./

הכל לקח מידם ונתן לכלם כפי פרנסתם. וקבע שנים עשר נשיאים הנקראים מורקס,/

ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע בין עצה, בין מנהג המדינה,⁴⁴ כפי להיותם ממונים/ על העם די להון אחשדרפנייא אילן יהבין להון טעמא ומלכא לא יהוא נזק.⁴⁵ וגם לא/

[55] נתן לכל השלטונים כפי מנהגם הקדום,⁴⁶ אבל נתן פרנסתם כפי ערכם⁴⁷ מתשעים/

יום לתשעים יום. וג"כ לא נתן למשנה⁴⁸ מעשרות המלך אלא ג"כ נתן לו כפי ערכו./

ויקח א"כ מעשרות ארץ קירים בין מבעלי המס, בין מהישמצאלים, בין מהפחות והסגני/

וירציא מכס על היין⁴⁹ כפיס א' מארקא א', וימכור כל ההוצאות וכל המכסים לבד לבד,/

והמעשרות והמשרפות⁵⁰ כפי ערכם לכל איש ואיש להביא אל גנזי המלך. וישם/ [60] המלך שאחין גריא מס על הארץ⁵¹ לבעלי המס, שהם היהודים והערלים מחדש, לא כפי/

המס אשר נקצב עליהם מימים קדומים מזמן שנכנסו התרתרים⁵² לעיירות קירים ונכבש תחתם, עשו⁵³/

44 והפקיד בידיהם ענייני משפט ואחריות על קיום חוקי המדינה.

45 עפ"י דניאל ו: ג.

46 שראשי השבטים המקומיים לא יגבו כספם מהאוכלוסייה לפי שרירות לבם, כפי שהיה נהוג עד אז.

47 קבע להם משכורת מאוצרו.

48 ההוציא.

49 הטיל מכס על היין.

50 ברכות מלח, באזור 'הים הרקוב' — סיוראש. עפ"י יהושע יא: ח.

51 אסתר י: א.

52 הטטארים.

53 כאשר עשו.

תנאי עם היהודים לתת שמונה ושמונים אכצא ושמונה וארבעים אכצא מהבאים אחרונה,⁵⁴ שיהיה סך/ חשבונם מהכסף היוצא ממטבע המלכים לפי העתים, בין בכסף צרוף בין בכסף סיגים, מהזמנים/ ועד עתה, כך היה נמשך הענין. וגם בנה כתי בר להצביר בתוכם החטה והשעורה, וכל מיני דגן/ [65] שהיו לוקחים מהמעשרות. וגם בנה בנינים בעבור אנשי חיל המלחמה⁵⁵ בנמונח [?] וגם בקטא/ קורלוסו, כדי שישבו שם כל אנשי החייל אשר בדה מחדש מלבם⁵⁶ שלמד אותו בעיר מלכות/ משכו, שהלך שם מפני חמתו, כאשר נזכר למעלה. וגם קרא כל השנים עשר הממונים⁵⁷/ והתנה עמהם תנאים, ועשה עמהם תקנות, ולא מסר הדת והדין והמאמרות בידיהם/ כפי רצונם, אבל בעל כרחם, כל אשר יחפרץ יעשה.⁵⁸ ושאל מאתם לתת להם אנשי חיל כפי/ [70] רצונו ולא נתנו⁵⁹ ויתנו לו. ויצאו הסופרים ועמהם נשיא א'⁶⁰ לכתוב מכל ערי הפרזות כל איש/ גיבור א' מהחמישה בתים, ולתת לו⁶¹ מחמשה בתים כלי זין כאשר יאווה נפש יוצאי המלחמה, וכל⁶²/ כלי זייני החמשה אנשים וסוס כאשר תאווה נפשו⁶³ מהחמשה אנשים, ולתת לו כל צרכו. וקבלו/ ונכתבו ונשלמו⁶⁴ כל ה' אלף האנשים, וישם המלך עליהם שרי אלפים, ושרי מאות, שרי חמשים, ושרי עשרות⁶⁵ כמנהגי אנשי הצבא של משכו ללחום למלחמה. והם⁶⁶ לא הבינו עצת המלך⁶⁷ ולא/

54 הכוונה היא להבדל בזכויות בין צאצאי המהגרים הוותיקים לצאצאי המתיישבים החדשים.

55 קסרקטין.

56 צבא קבע שהקים לראשונה בקרים.

57 כנראה, מדובר בראשי השבטים — הביים.

58 צ"ל: "כל אשר יחפרץ יעשה, אבל בעל כרחם".

59 מילים אלו מחוקות בכתב־היד.

60 מינה פקיד שישגיח על הסופרים.

61 וציווה שייתנו לכל מגוים.

62 צ"ל ואת כל.

63 עפ"י דברים יד: כו.

64 קיבלו כל צורכם, נרשמו וגויסו.

65 שמות יח: כא.

66 החיילים.

67 את משמעות הקמת הצבא וארגונו.

[75] ידעו מחשבותיו, ויחשבו בלבכם כדי שימסרם המלך בידי מלך משכו לתשורה. ויבא האלהים/

רוח עושים בקרבם,⁶⁸ ועל משמרתם יעמדו להוציא עלילה ותואנה להלחם עם המלך ועם/

חיל משכו. והיה לימים בעת תשלום מספר מפקדם⁶⁹ הוציאם המלך לשדה של ישלוב לראותם/

הם יישירו בעיניו,⁷⁰ ואם ידע ויש במ אנשי חיל, ולתת אותם בידי מלומדי המלחמה⁷¹ ללמדם/

מלחמה. והיה בהתקרבם לעבור לפני המלך ויצא איש הביניים⁷² בתוכם ויקרא בקול גדול: "איש/

[80] לאהלו! " ר"ל: "קזנגא, קזנגא!"⁷³ ויפנו כל העם חיל של קירים הנכתבים להיותם חלוצי צבא⁷⁴ הפך עורף/

ולא פנים⁷⁵ ויתקצבו ויאמרו: "קשר, קשר!"⁷⁶ ידע המלך באמת כי מרדו בו, וילך ויכנס בתוך חיל של/

משכו⁷⁷ אשר היו תמיד עמו שומרי משמרתו אשר נתן⁷⁸ אותם למתנה אליו מלכת משכו. ויהי/

עד כה ועד כה ויואל עם חיל משכו לתפוש אותם,⁷⁹ ויפנו ויעלו, ויתנו פניהם לדרך פעמיהם,⁸⁰/

וילכו להם. ושלח אליהם המלך כמה שרים ונכבדים לאמר: "לא תעשו הדבר הרע הזה." והם לא היטו/

[85] אזן ולא שמעו לדבריהם אבל רצו להמיתם,⁸¹ כי מרדו ג"כ בשרי קירים, בעבור כי היו כלם [...] בחורים/

[1 ב]

אלא חשבו כלם לרגום אותם באבנים, בעבור כי נתנום לעשות אנשי הצבא ביד המלך בעצתם. ויהי/

68 עפ"י ישעיהו יט: יד.

69 בתום רישום החיילים וגיוסם.

70 על מנת להתרשם מן המגויסים.

71 שיר-השירים ג: ח.

72 הלוחם. שמ"א, יז: ד.

73 טטארי. קריאה לחיילים לפעולה מסוימת שנועדה למשוך את תשומת לבם.

74 כל המגויסים בקרים.

75 עפ"י ירמיהו כ: כז; לב: לג ועוד.

76 מל"ב יא: יד. כותנתם היא כי הח'אן בגד בעמו.

77 הצבא הרוסי.

78 צ"ל נתנה.

79 ניסה לתפוס באמצעות הצבא הרוסי את המורדים בו.

80 אולם המורדים התפורזו.

81 את השרים והנכבדים.

אחרי כן מרדו כל הקרא טטר איש באדוניו ובשריו ולא קבלו עליהם לראש, ויתנו ראש עליהם מהמונים⁸²

לשרי אלפים, שרי מאות, שרי חמשים, ושרי עשרות, ויעבור הרכה בכל ארצות גבולות קירים כי מרדו/

העם במלכם ובשריהם. וילך הלך וגדול המון העם וישלחו מעצמם שלוחים לכל יושבי הכפרים/

[90] והמדינות לאמר: "בואו וילוו עמנו!"⁸³ ואם לא תשמעו בקולינו — שלול אשלול⁸⁴ מי שלא בא עמנו, ועם/

של כל העיר אם לא יבואו — אשלול כל העיר". וייראו הנשיאים הממונים מאד לנפשותם. ויקבצו אצל/

המלך והדיין אב בית דין⁸⁵ עמהם, וגם חיל משכו עמהם, ויהיו לאגודה, וגם עם הקרא טטר — גם הם/

היו לאגודה א' ויחלו לבזות ולהמית זה את זה. וגם המשנה אבדי ולי עגא הערים סוד,⁸⁶ והוא בעל/

עצה. והיה משנה המלך גם הוא לא הלך עם הממונים⁸⁷ והוא נשאר בבחצא שריי בעבור שנמצא/

כזאת לעתות בצרה לעשות פשרה ולהשקיט המלחמה. ויהי עד כה ועד כה וישלחו⁸⁸ שלוחים בכל/

שרי האלופים אשר נמצאו בקצי ובקברתי ובכל סביכות האיציבייק לאמר: "קומו ונלחמה עם המלך, וכל/

מי שלא יצא — יחרם כל רכושו והוא יומת במיתות משונות!" ויקומו כל אנשי אוץ בש וקצת מן הכפרים,/

ויזעזעו כל אנשי הגלילות עמהם וילכו לכל בתי ארמנות השרים לאמר: "קומו למלחמה ואם לא/

תלכו עמנו — ביתך נשרוף ואותך נמית!" וקראו להם בשם מוררר וכמה שרים המיתו, ולכמה/

[100] מהם יירו בקני שריפה.⁸⁹ ויאספו כל העם הנמצאות מחוץ הים ברקצי וישלחו כשיעור מאתים/

אנשים לעיר בחצא שריי לאמר: "קומו למלחמה!" וגם לאנשי המלך שהם ממונים על כל משמרותם,/

82 בחרו לעצמם מנהיגים.

83 הצטרפו למרד.

84 צ"ל נשלול.

85 מופתי.

86 תהילים פג: ד.

87 לא חזר לח'אן.

88 המורדים.

89 רובים.

וגם לקיימקס צגא, וגם לקרא צזאמט צגא באו בפתע פתאום עליהם ויאמרו:
"קומו ונקומה/

למלחמה!" ולכל הרדפים והמרידות הורה אותם, <בעליתו הסוסו ויוליכום בדרך
ויורידוהו מעל הסוס>, הראש של התאחרים הוא לבנט צגאסיווא/

[104] סיט ולישא. והיו לראש לכל אנשי המלחמה ולא האזינו לדברי שר ולדברי
סגן והשליכום/

[105] אחרי גוום, ומתלחשים וגם דוברים בעוניהם להשמיד את כל זרעם. וגם
בבא הסגנים/

והפחות לפניהם היו חושבים אותם כאשפות האדמה. ומרדו כל אנשי כפר של
עברי ולי/

צגא עליו, ויאמרו לו: "קומה וללכה"⁹⁰ למלחמה ואם אין, אמית אותך!"⁹¹ ויקם
וילך עמם והנשארים/

מלטו נפשם⁹² לארמן המלך וסגרו בעדם אצל נשי המלך.⁹³ ויש על עיר בכצא סריי
חיל משכו/

במתי מעט כשיעור מאתים או שלש מאות איש ולא יכלו ללכת להתערב עם
חילם,⁹⁴/

[110] ונשארו אצל מגזיל חגא. ובמגזיל חנא שהוציאו שם הסוחרים סוחרי משכו
כל ממונם אצל/

עם הצבא של משכו ממונות⁹⁵ רבות היו. ויוועצו כל אנשי קירים הקרא טטר להלחם
עמהם/

ולהשמיד אותם, ולקחת את כל ממונם. והיו בבקר ביום הששי התקל"ח⁹⁶ התחילו
עם של/

קרא טטר לנגוע⁹⁷ בעם של משכו להלחם עמם. והם לא רצו⁹⁸ בעבור כי יראו מאד
לנפשותם/

כי היו עם הטטרים כעשרות אלפים איש, עם רב וחיל עצום, לא לעזר ולא
להועיל⁹⁹ כי דברו/

[115] בלשונם גדולות. ויחלו לירות בקני שריפה ובחצים עם של כפר כיידר בעם
משכו שיצאו/

90 צ"ל נלכה.

91 צ"ל נמית.

92 עפ"י ידמיהו מח : ו.

93 בהרמון של הח'אן.

94 לא יכלו להצטרף לחיל המצב שהיה בקרים.

95 סחורה, דברי ערך.

96 שנת 1778.

97 החלו לירות.

98 הרוסים נזהרו מלהילחם עם הטטרים.

99 ישעיהו ל : ה.

לקחת מים, ויחלו לקרוא: "אללח, אללח!"¹⁰⁰ ותהום כל העיר.¹⁰¹ ואנשי חיל משכו, אנשי חיל, בלילה/

ההוא נדרה שנתם,¹⁰² ויחלו לחפור חפירות בעפר בסביבותם ולערוך כוראן וא' טרב/

שהרגישו מקהלת עם. וג"כ יש להם מרגלים להבינם הענין, וכאשר ראו כי כלתה/ אליהם הרעה¹⁰³ התחילו לירות בהם¹⁰⁴ בקנה שריפה, ויכום ויכתום עד החרמה,¹⁰⁵ והמה/

[120] חשבו להביא כלם בתוך כוץ של חיל משכו בבלי דעת, ויחלו לקרוא: "אללה, אללה!" כמנהגם./

ויחלו ראשית העם לבוא בתוך הכורן, ולא דברו דבר חיל משכו עד זה, ואחר כך התחילו לירות/

בקני השריפה פה אחד, ואחריו בטופ, זה אחר זה נחת. ויפילו חללים כל הבאים/ לתוך הכורן וגם ההולכים אחריהם, וכאשר א'¹⁰⁶ ראו העם הנשארים אחריהם הפנו/

ערפם ויחלו לברוח [...]. [ו]חיל משכו הוסיף לירות זה אחר זה, ולא היה להם¹⁰⁷ כח לעמוד/

[125] לפניהם, כי מאתים אנשים נצחו עשרה אלפים איש, ויהיו לנש¹⁰⁸ בעבור כי חיל טטרים/

לא ידעו תחבולות המלחמה ולא למדו מנעוריהם, אבל הם¹⁰⁹ אנשי מלחמה בתחבולות./

ויהי אחרי כן ויחלו חיל סייט ולישא וחיל של לבנט עגסי לסבוב¹¹⁰ את כל חיל משכו הנאספים/

לאגודה גדולה, ושהוא חיל פרוורסכיועמו המלך שאחין גראי ע"כ סיעתו. ויערכו אלה לנכח אלה/

מערכה מול מערכה, ויצאו לקראת התאחרים וישלחו שליחים זה אל זה. שלח המלך ובא¹¹¹ שם/

100 "אללה ! אללה !".

101 רות א : יט.

102 עפ"י אסתר ו : א.

103 עפ"י שמ"א כ : ט.

104 הרוסים בטטארים.

105 במדבר יד : מה.

106 האות א' כנראה מיותרת כאן.

107 לטטארים.

108 עפ"י במדבר כו : י.

109 הרוסים.

110 להקיף.

111 צ"ל בא.

[130] בדברים לאמר: "שובו לאהליכם כי מרה תהיה באחרונה, כי זה איננו בעצת הגדולים והשרים, / כי אין לכם משען ומשענה¹¹² באחרונה". והם¹¹³ לא האזינו ואמרו, כי "אם כה תעשה תנה לנו / מלכנו והנשיאים הממונים, ואח"כ לך לשלום לארץ בואך,¹¹⁴ כי ככה תנאינו על י"ד התנאים / כי אנחנו סרביזים, ומי הוא הטוב בעינינו — הוא ימלוך עלינו. הרשות נתנה בידינו ואתה / מה תעשה פה עמנו? ואם לא נתתה מלכנו וממונינו בידינו אנחנו אמותה הפעם.¹¹⁵ / [135] ואחר מותינו כאות נפשך עשה לבנינו ולבנותינו ולנשינו וטפינו". ואחר כך שלחו ג"כ / חיל הטאטרים שלית והוא בא לחיל אורזר ולא השלים דבריו, ואחריו החלו לקרוא: "ישאו, / ישאו!"¹¹⁶ כמנהגם ויחלו להלוך לקראת חיל משכו למלחמה. וכאשר ראה אותם המלך והכינס, אז / יחלו להתבחל¹¹⁷ ולירוא מפניהם פן יבלעום, כי חיל משכו ואינם א' מעשרה חלקים של חיל / טטרים, כי חיל טטרים כולם רכבו על סוס כאיש א' ושיעורם כשיעור חיל משכו עשרה.¹¹⁸ / [140] אז ירפו ידי מלך והמשכו, וישלחו לקראתם חיל קאטנא וחיל המלך השומרים אצלו, הנקראים / בשלילר מעם משכו שנתנם למלך למתנה. והם היו בחורים ואנשי מדה¹¹⁹ ויערכו זה לקראת / זה, ותכבד המלחמה¹²⁰ על חיל משכו ויהרגום הטאטרים. ואחרי כן כאשר ראו המלך והכינס / פרודוסכיא כי התאטארים מתקרבים לבוא לנגדם, ואז החל לירות בקני השריפה הגדולים / שהיו בשיעור ששים הנערכים לנגדם. ובהיות כי היו חיל הקאטנא וחיל הטטארים /

112 ישעיהו ג: א.

113 המורדים.

114 לרוסיה.

115 בראשית מו: ל.

116 "יחי, יחי", טטארים.

117 צ"ל להתכהל.

118 פי עשרה.

119 ישעיהו מה: יד.

120 שמ"א לא: ג.

[145] מתער[ב]ים זה עם זה, ולא חמל על עם חילו, ויפלו שניהם יחד.¹²¹ ויחלו הטטארים לנפול/

כעמיר גרנה,¹²² ואז החלו לברוח ולנוס אל נפשם וזה המלחמה היה בראש. ואחר כך הפילה¹²³ /

ה' על התאטארים פחד בלבבם, ולא קרבו לנגדם למלחמה אבל סבבו אותם על כל/

סביבותם,¹²⁴ וישבו¹²⁵ שם ויחלו להכות שריהם וסגניהם לאמר: "כי אתם המיתם את העם, /

כי אתם סבה!" וגם מי שהיה במעשה המלך — תפסו אותם, ומי שהיה בידו מממונות המלך — /

[150] לקחום, וישללו את כל שלל המגזיל תאנא שהיו שם ממונות הסוחרים, וגם היו שם קמחים/

רבים וישרפום. ויבואו לחלחם¹²⁶ ג"כ עמהם, ולא יכלו לעשות כי ג"כ בא לעזרתם מחיל/

משכו מבש ארי ויפלו ג"כ חללים מהתאטארים. ובפעם ההיא היו אנשי בכצא סריי יותר/

נמסרים עצמם למלחמה בעבור כי בתוכם היה המלחמה אצל העיר, ועל הסכה הזאת/

נחסר¹²⁷ מעיר בחצא סריי לבד יותר מאלף איש שחיט.¹²⁸ וגם אנחנו¹²⁹ היינו רואים בעינינו/

[155] את המלחמה כי כפשע בינינו ובין המות,¹³⁰ ונצעק אל ה', וישמע קולינו, וירא בעינינו,¹³¹ ולא/

באה¹³² עלינו בעת ההוא צרות מהמלחמה. וילחמו חיל משכו בחזקה ובתוקף יד כי יש עמם/

כל כלי המלחמה, ויעשו סביבות חנייתם בחץ, ויערכו קני השריפה לארבעת רבעיהם¹³³ וגם/

121 התוחחים פגעו לא רק במורדים אלא גם בחיל שאהין גראי וברוסים.

122 מיכה ד: יב.

123 צ"ל הפיל.

124 לא יצאו בקרב נגד הרוסים אלא כיתרו את מחנם.

125 המורדים.

126 צ"ל להלחם.

127 נהרגו.

128 שהיה הכוונה בהקשר זה היא לנופלים במלחמה.

129 הקראים.

130 שם"א כ: ג.

131 הגדה של פסח.

132 צ"ל באו.

133 הציבו רוכים בארבע פינות מחנם.

כן בעגלות ובכלי הברזל חזקום, ולא יוכלו לבוא בתוכם הטאטרים. ובעתות תם
עפר/

השריפה¹³⁴ מכליהם, ולא מצאו לשים בתוך קני השריפה, ויקחו בחזקה מיד מי
שנמצא בידו/

[160] בין עפר שריפה בין עופרת לעשות מלחמה. ויאספו להם כל ראשים
העמלקים והרומיים/

ויקחו מאתם בחזקה קני שריפה, וגם כן שלח לנו לחומה¹³⁵ ביום שבת רגלי שנתן
לו עופרת ועפר/

שריפה. ואחר מוצאי שבת הוציאו הרוכלים והולכום לשוק ויקחו מאתם כל
הנמצא בחנותיהם/

בחזקה. ויחלו התאטרים לעשות גזל וחמס לגזול מיד מי שמצאו בין סוס, בין
מלבוש, בין מאכל/

ותכבד יד¹³⁶ משכו עליהם, ולא יכלו שאת ראשם לעמוד לנגדם להלחם. ויצאו כל
עם בכצא/

[165] שריי ללכת לאורכין, ר"ל ללכת לכפרים בעבור כי לא יכלו לעמוד בתוך
המלחמה/

כי היו נופלים בתוך העיר קולא וקורטון בעת המלחמה. ואם תרצה¹³⁷ לשרף את
בכצא סריי/

היה נשרף בלילה אחד, אבל חיל משכו לא שרפוהו באש, כי כן צוום הראש
שלהם. וג"כ יצאו/

מעם הישמעאלים לעיר קלעא לשבת בתוכינו בשיעור מאה ויותר בתי ישמעאלים
ונשיהם/

ובניהם, וטפם. ויהי אחרי כן מרדו העם באבדי ולי המשנה ויכרתו ראשו מהמון¹³⁸
העם/

[170] במצות הראש סייט ולישא, בעבור כי הוא יודע כי לא יכולו לעשות המלחמה
ורצה לעשות/

פשרה ביניהם,¹³⁹ ויראו¹⁴⁰ כי לא יכלו להם ויחלו לבזז את כל אוצרות המלך וכל
ממונו. וג"כ/

134 אבק השרפה.

135 חומת העיר צ'ופוט-קלעא.

136 עפ"י שמ"א ה: ו.

137 אילו היו רוצים.

138 עלידי המון.

139 כי הוא (אבדי ולי) ראה את חוסר היכולת של המורדים לנצח, וניסה לפייס בינם לבין הח'אן.

140 המורדים.

[2 א]

[1] שללו את כל השבר הנמצא בתוך אסמים אשר עשה המלך להשביר ב¹⁴¹ לעם הזה. ויחלו למכור/
 מכל אשר לקחו ואז צוו כל האנשים¹⁴² על אנשי קהלינו שלא לקחת מן השלל בכסף ממחוט¹⁴³ ועד שרוך/
 נעל.¹⁴⁴ ולא האזינו העם לדבריהם ויקחו מהאנשים הסכלים מהחטים ומהשעורים, וממוני שלל.
 ויהי אחרי הדברים האלה נפל פחד בתוך הישמעאלים הנמצאים בתוכינו בער¹⁴⁵ קלעא, ויחלו/
 [5] ללכת לכפרים ולצאת להרים כי שמעו, כי נצח המלך וחיל משכו בעת שנלחם עמהם. ויפלו מעל/
 הסוס¹⁴⁶ כל אנשי סביבות שירין וכריץ וקראסוב עם כל סביבותיהם ושלמו עם המלך ונתנו/
 כל כלי המלחמה ביד הכינס בעבור כי לא יוכלו לקום עוד למלחמה, וכי שלח הכינס את כל/
 חיל הארנווט והיגיר לסביבות הכפרים בסודק קריליג. וילכו בכל הכפרים, וישרפו א"כ/
 בתיהם, ויחרגו¹⁴⁷ טף ונשים, והריותיהם תבקענה ועולליהם ירטשו,¹⁴⁸ ולא נשאר בהם נשמה.
 [10] וכי באו כל חיל משכו לעיר קרא סוב וישרפו באש, וינתצו חצי העיר כל מי שעלה למלחמה.
 וישבו שם ויחלו לנסוע הישמעאלים מתוכינו¹⁴⁹ ללכת לכפרים. ויראו אותו כל העם/
 בני ישראל, כי נפל פחד בלבבם, כי הם לא יכלו לעמוד לפנייהם. ואיך נעמוד אנחנו? ויחלו/
 לבכות ולצום שני וחמישי, ולקרוא רחמים בבית הכנסת אחר גטות השמש, ועת צרה/
 היא ליעקב.¹⁵⁰ וגם כל האנשים והנשים, והטף היו מתענים בימים ההם. ובראות אנשי קהלינו/
 ויחלו ללכת לכפרים ולצאת להרים כי שמעו, כי נצח המלך וחיל משכו בעת שנלחם עמהם. ויפלו מעל הסוס כל אנשי סביבות שירין וכריץ וקראסוב עם כל סביבותיהם ושלמו עם המלך ונתנו כל כלי המלחמה ביד הכינס בעבור כי לא יוכלו לקום עוד למלחמה, וכי שלח הכינס את כל חיל הארנווט והיגיר לסביבות הכפרים בסודק קריליג. וילכו בכל הכפרים, וישרפו א"כ בתיהם, ויחרגו טף ונשים, והריותיהם תבקענה ועולליהם ירטשו, ולא נשאר בהם נשמה. [10] וכי באו כל חיל משכו לעיר קרא סוב וישרפו באש, וינתצו חצי העיר כל מי שעלה למלחמה. וישבו שם ויחלו לנסוע הישמעאלים מתוכינו ללכת לכפרים. ויראו אותו כל העם בני ישראל, כי נפל פחד בלבבם, כי הם לא יכלו לעמוד לפנייהם. ואיך נעמוד אנחנו? ויחלו לבכות ולצום שני וחמישי, ולקרוא רחמים בבית הכנסת אחר גטות השמש, ועת צרה היא ליעקב. וגם כל האנשים והנשים, והטף היו מתענים בימים ההם. ובראות אנשי קהלינו

141 עפ"י בראשית מב: ג, ו.

142 ראשי הקהילה בצ'פוט-קלעה.

143 צ"ל מחוט.

144 בראשית יד: כג.

145 צ"ל בעיר.

146 נכנעו.

147 צ"ל ויהרגו.

148 עפ"י הושע יד: א.

149 מאלה שישבו בצ'פוט-קלעה.

150 ירמיהו ל: ז.

[15] כי התעוררו הישמעאלים הבאים לשבת בבתינו ובעירנו ללכת לערים ולכפרים לנוס על/ נפשם, גם לא יכלו לעמוד. ויחלו כל העם¹⁵¹ ללכת אל הכפרים, להביא עגלות לפי הטף ולנוס/ אל הכפרים. ומקצת העם לא היו רוצים ללכת לכפרים וללוות עם הישמעאלים בעבור/ כי הישמעאלים כולם מרדו בו מרידה גדולה, אבל אנחנו לא כן, כי אנחנו בעלי המס¹⁵² וכבר/ קבלנו עלינו לעבוד עבודת כל מי אשר לו המלוכה והממשלה. וג"כ העמלקים והרומיים/ [20] היושבים בבכצא סרי לא נסעו ממקומם, בעבור כי יש להם יוצא ובא בסתר אל הכינס ואל/ המלך, והם יודעים ענין המעשה. ולא יכלו כלכל¹⁵³ כי ראו כל הנשים והטף כי הולכים הישמעאלים/ מתוכינו ויפג לבם. וגם כי מחיל התאחרים שלחו עגלות לאמר: "קומו, צאו מתוך העיר!" ויצאו מתוך/ עיר קלצא כשיעור מאה ועשרים בעלי בתים ביום חמישי ב לכסלו, וביום ששי ג לכסלו, וביום ראשון ה לכסלו יצאו/ אנשי קהלינו ללכת לכפרים. מי שרצה הלך לכפר ברמגזיכ, ומי שרצה הלך לכפר לכה וה[...], ולכפר/ [25] אוזן בש, ולכפר בגטייר הלכו רובי הקהל, והנשארים נשארו בתוך החומה¹⁵⁴ כי לא מצאו עגלות, כי/ היו מגזלים ולוקחים הישמעאלים¹⁵⁵ מיד כל איש אשר יביא לעצמו. ובעבור כי לא היו רוצים לצאת,/ כי היו אומרים כי העמלקים והרומיים יושבים בבכצא שראי תחתם, גם אנחנו נשא[רנן] תחתנו/. ואחר ד' ימים לנסיעת העם לכפרים יצאו חיל משכו ממקום תחנותם, ואין עומד לנגדם, כי/ נבהל חיל הטאטרים לקום מפחדם ולא יכלו לעמוד לפניהם. ויצאו המשכורים¹⁵⁶ וילכו בשוק לכל/ [30] תאות נפשם לארכה ולרחבה ויבואו לארמנות המלך ויקחו מתוכה א"כ נשי המלך והנשאר מהשלל/

151 בני קהילת צ'ופוט-קלעה.

152 בני חסות, דיימי, המשלמים את מס הג'יזיה.

153 חלק מהקראים בצ'ופוט-קלעה לא יכלו לעצור.

154 בתוך העיר צ'ופוט-קלעה.

155 כאן ובמקומות רבים אחרים צ"ל ישמעאלים.

156 הרוסים.

אשר שללו התאחרים בבית המלך ויוליכום לאורדו¹⁵⁷ של המלך והכנס לקראסוב ויעזבו המקום¹⁵⁸ /

תחנום¹⁵⁹ בלואי סחבות ובגדיו, ויתדות ברזל, ולחם, ושעורים — כל דברים הכבדים להיותם¹⁶⁰ /

נכון ומזומן ללכת. וילכו¹⁶¹ התרתארים וישללו א"כ בגדי המתים אשר מתו במלחמה, וג"כ לקחו כל מה /

שמצאו שם, ואמרו כי ברח לו¹⁶² ולא הרגישו כי הלכו להתוועד ביחד.¹⁶³ ויהי אחרי כן, הרציאו שמועות /

[35] משונות זו מזו כי מדברים כל מה שבא ללשונותם ומאמינים כל המונם כי אומרים: "בא לנו עוזר /

מקסטגריא ממלך תוגרים וגם מיכשה חיל ברזל", כי בא וגם נכנס לחומת אור שולטנים /

וגם חיל ברטק¹⁶⁴ באה לעזרתנו, מבשר איש אחיהו¹⁶⁵ בשקר ונשענים על שקר, ואין יוצא ואין בא,¹⁶⁶ /

אבל כל מה שפותרים לטובה,¹⁶⁷ נהפך להם לרעה. ועיר קירים סוגרת ומסוגרת ואין יוצא ואין /

בא. וביום עשרים לכסלו יצא המלך הזקן שלים גריי כאן לעיר גוזלוב בדוגתה¹⁶⁸ קטנה /

[40] ועמו כשיעור שלשים אנשים ושנים שלטונים. וישמעו זה כל התרטרים וישמחו שמחה /

גדולה, וילכו לנגדו¹⁶⁹ כל אנשי החייל הנערכים לקראת חיל משכו וכל השרים אל עיר גוזלוב. /

ויסעו כל העם הנאספים בצבא של סייט ולישא ועם לבנט עגסי, וגם חיל הפריצים איש מעל /

157 כאן במובן המחנה.

158 צ"ל במקום.

159 צ"ל תחנונים.

160 השאירו את הדברים המיותרים והכבדים במקום לפני שעזבו את המחנה.

161 ויבואו.

162 כי הרוסים ברחו.

163 הטטארים לא ידעו כי הרוסים יצאו למסע על-מנת להצטרף למחנה שאהין גראי ח'אן בקראסובאזאר.

164 ראו על משמעות מונח זה: O. Pritsak, 'Das erste Turkish Ukrainische Bündnis' (1648), pp. 294–295

165 אל אחיו.

166 יהושע ו: א.

167 כל דבר שהם פירשו לטובתם.

168 דוגית.

169 לקראתו.

אחיו. וילכו לקראתו כי בטחו בו כי הוא נלחם מלחמותיהם, והוא לא לעזר ולא להועיל. ויקצוף להם/ ויאמר: "מה עשיתם? כי מלך המלכים¹⁷⁰ לא יעמוד לפניהם,¹⁷¹ ואין נעמוד אנחנו, כי עשיתם פריצות/ [45] גדולה על כי הוגתם שריכם ורוזניכם!" ויצו להם לבלתי עשות עוד כדבר הזה, לבלתי המית/ השרים והרוזנים. ויקשיבו לדברו, ויעשו כדבר המלך,¹⁷² ולא ידעו מביאת המלך דבר בעבור/ כי בא בלא כתר מלכות ולא ישב על כסאו.¹⁷³ ואחר כמה ימים בא¹⁷⁴ מהים ספינות גדולות הנקראים¹⁷⁵/ קליץ ששה, ועמהם ג"כ ספינות הקטנות. וישבו בנמל צורצונא, ולא יצאו מהספינות ולא ילחמו/ עם חיל המושך, אבל שבו איש תחתיו, לא יצא איש ממקומו. ואחר כך בא המלך שאחין גראי ע"כ/ [50] חיילותיו ועמהם כל חיל משכו, וישבו בקרסוב, וישלחו שלושה ראשים לפשט בכל גבול סודק קדליג/, וילכו בכל הכפרים שטף ועבר.¹⁷⁶ ואחר שלושה ימים לתענית עשרה בטבת באו פתאום בלילה/ על כפר אוזן בש מראשי ההרים, מראשי יילה, ויברחו כל האנשים השומרים ראשי הדרכים/ באגז של יילה, ויבואו¹⁷⁷ פתאם ויורו בקני השריפה בידם באחד.¹⁷⁸ ויפג לב כל העם¹⁷⁹ הנמצאים/ שם, וישליכו את כל ממונם וכספם וינוסו אל נפשם אל ההרים. ויפשטו ראשונה על אוזן/ [55] בש הגדולה ושם היו כשיעור ששים בעלי בתים מעדת ישראל. וזה הפחד היה להיות/ שתי שעות לבקר, ויקומו בלילה ממשכבם, ותהי צעקה גדולה בתוכם, וינוסו מתוכה/

- 170 הסולטאן העות'מאני.
171 אינו יכול לעמוד נגד הרוסים.
172 סלים גראי.
173 לא טען לכתר.
174 צ"ל באו.
175 צ"ל הנקראות.
176 ישעיהו ח: ח.
177 החיילים.
178 צ"ל כאחד.
179 על פי בראשית מה: כו.

לילה.¹⁸⁰ זה יצא אל ההרים, וזה נס ללכת בדרך לשוב לקלעא, ויתערכו זה עם זה.
 זה אומר: /
 "איה בני ובנותי?!" זה אומר: "איה אשתי?!" זה נאשר¹⁸¹ בתוך הכפר, כי נפל
 פחד עליהם ולא /
 ידעו לאן תפנה ולאן.¹⁸² ויתפשו שם כמה ישראלים, נשים ואנשים, וטפים ועוללים,
 ובחוריי /
 [60] ויונקי שדים. ויכוס מכה גדולה ויראום את כל בתי ממונותם.¹⁸³ ויקחו מאתם
 כל הזהב /
 והכסף הנמצא אתם, ויוליכום לכל הבתים להראות להם בבית מי יש ממונות
 הרבים. /
 ואח"כ שרפו כל בתי מי שמצאו בתוכם מממוני השלל שלקחו ממגזיל חנא,
 וישימו /
 לנס אצל הבית הנשרף. ואח"כ נאספו כל הנמצאים שם והוליכום לפני הגדול
 שבהם, /
 וגזר אומר, והכו והמיתו אותם בעבור: "למה יצאתם מבתיכם לבוא לחסות בקרב /
 [65] עם לא יושיע?"¹⁸⁴ וגם המיתו שם כל הנמצאים בכפר ההוא שלא יוכל לנס.
 ואח"כ /
 יצאו משם ובאו לכיציכ אוץ בשר, ועד בואם שמה לא נשאר בהם איש¹⁸⁵ אבל נסו
 כל א' [מן] /
 העיר להרים, כי קרוב להם ההר. וישללו שם כל השלל הנמצא שם וג"כ שרפו
 שם /
 כל הבתים הנמצאים מתוכם מסימן ממון של משכו ושל מלך. ויעמסו על הסוסים /
 כסף וזהב ובגדי' של משי יותר ויותר מאד בעבור כי היו¹⁸⁶ /
 [70] ויצאו מתוכה כל השלל אשר לקחו עד חצי השמים ולא נתעכבו שם, ויצאו
 בדרך /
 שם כל עשירי ארץ בכצא סריי וג"כ כל עשירי עמנו, וכל הדברים הנעשים ממון
 לא לקחו רק לבד בגד /
 אשר באו בה ואין עומד לנגדם, ואין אומר: "השב!"¹⁸⁷ אבל רפו ידם ורגלם וכי
 נמס לבם¹⁸⁸ /

180 צ"ל מתוך הלילה.

181 צ"ל נשאר.

182 כאן חסרה מילה.

183 הראו לחיילים בתים שבהם היו דברי ערך.

184 מכיוון שהצטרפו כביכול למורדים.

185 התושבים נמלטו עוד לפני כניסת החיילים לכפר.

186 נראה שלשורה זו אין סיום, או שחסרה עוד שורה.

187 ישעיהו מב: כב.

188 החיילים שבאו לשם חזרו ללא הפרעה עקב הפחד מפניהם.

משי, וג"כ עמסו כשיעור מאתים סוסים והממונות הנשארות [...] בתוך הדרכים
וברחובות¹⁸⁹ /

[של] העם, וילכו לדרכם. ואחרי הליכתם לדרכם באו כל אנשי הכפר וישללו כל
הממונות /

[75] שמצאו,¹⁹⁰ כל מה שבתוך הבית ולקחו כאשר תאווה נפשם, והנשאר הנשארות
ממוני ישראל וכו' [?] /

אנשי ישראל מרוב פחדם לא ירדו מהיער עד שלשה ימים וישבו שם. /

[2 ב]

לאחר ג' ימים באו אל הכפר היוצאים אל ההר והנה אין מאומה מממונותם,
ונשארו נאנחים ונאנקים.¹⁹¹ /

ויהי מספר שיעור הממון הנשלל בכפרות¹⁹² אוזן בש בגדול >מממונות קהלנו
לבד<, ובקטן¹⁹³ כשיעור מאה כיסים אריות גורשות /

רומי ואחר כך נאספו וישבו לבתיהם כל הנמצאים בכפרים, ונאספו לבתיהם לתוך
קלעא. והנה נפקד /

[80] מכפר ברייך אוזן בש כ"ז נפשות מישראל וילכו וישלחו הקהל כמה אנשים
לחפש את /

המתים במגפה.¹⁹⁴ וילכו וימצאו [...] ¹⁹⁵ נפשות אנשים טף ונשים אבל לא נמצאו,
כי הלכו בשבי. וינהגום /

וילכו כל החיילות לעיר קראסוב מהשלל. ויעלילו עלינו עלילה גדולה העמלקים
הנמצאים בתוך /

החיל ועם הארנוותים¹⁹⁶ לאמר, כי "יצאו לקראתינו היהודים בכלי קרב וזין, ותורן
נשאו בנס, וזה דגלם /

שלקחנו מידם". והוא אמרם דגל, כי יש בתוך השלל שיעור עשרה טליטים¹⁹⁷
ויקחו א' מהטליט ויתפרו /

[85] בקצתו מבגדי משי אדומים ושימו אותו על עץ גדול, >והוליכוהו לפני הכינס
והמלך<, ויאמרו: "זאת מצאנו כי דגל היהודים זה, /

ועתה תנו לנו רשות ואלכה ואמיתה א"כ הנשארים מבלי השאיר להם שריד".
וב"ה אשר לא ינום ולא /

189 נראה שיש להחליף שורה זו עם השורה [72].

190 אלה מתושבי הכפר שחזרו לפני האחרים שללו את מה שנשאר.

191 יחזקאל ט: ד. בביטוי זה השתמשו הקראים ביחס לעצמם מימי הביניים.

192 צ"ל בכפרים.

193 בכפרים אוזן בש גדול ואוזן בש קטן, ראו במילון.

194 הכוונה היא לטבח שערכו חיילים.

195 המספר נעדר משני כה"י. בהערה לתרגום הרוסי ב'חיי הקראים', עמ' 60, כתוב כי המספר
בכתב־היד אינו קרא.

196 ארנווט — אלבנים.

197 צ"ל טליתות.

ישן,¹⁹⁸ כי לא השבית לנו גואל¹⁹⁹ כי נמצאו בתוכם מאחינו²⁰⁰ ב"ה, והם הכירו ואמרו לפני הכינס: "אין זה כי/ זה טליט שלנו שמשמים אנחנו בעת התפילה על ראשינו". וג"כ הכיר המלך כי כן אמת הדבר, / וג"כ הכיר מהנכתבים בראש הטליט, ועוד כי הרגיש התפירה החדשה שתפרו בו בגד משי/ [90] אדום, ויחסו אותם ולא עשו כחפצם. וילכו האנשים ויביאו א"כ האנשים הנספים במלחמה,²⁰¹ / ותהום כל העיר, ויספרו מספר גדול ובכי ואנחה, למה יגדע שבט מישראל.²⁰² אוי לעינים שכך רואות, / והנלכדים נלכדו בעוונותיו, והם היו אנשים ישרים והולכים בדרך ישר. יש מהם שלא/ נשאר זכר אחריו, ויש מהם שנשאר יונקי שדים, ויש שהלכו בשבי. על אי זה מהם נבכה ונצעק? / השם ידרוש דמם וינקום נקמתם. ואת"כ קברו אותם כוריות כל הקהל בכתף אחד זה אצל זה [...]/ [95] [ב]בית החיים, ויעשו כל הקהל אבל עליהם שבעת ימים. ובימים ההם היו כל אנשי קהל גוזלוב/ בתוכינו ג"כ, כי כל אנשי גוזלוב יצאו משם לאורכון. כל העמלקים והרומיים באו לבכצא סראיי, והיהודים/ באו לקלצא וישבנו יחד בבכי וזעקה, ואנחה, כי סבבנו המלחמות מפנים ומאחור. ג"כ נסו כל/ העם היושבים בכפרות, ותאתרים לגבולות בכצא סריי, ולאצכייק, לקזי, ולאלמה. וישפכו כל/ היינות הנמצאים בכפר אלמא בבתי היינות, וג"כ שרפו א"כ החכיות ובתי הכרמים כל הבאים/ [100] לעשות אורכון, וג"כ שוללים שלל מי שמצאו בדרך. ולא יכולנו ללכת אנה ואנה, ובלבד ללכת/ לריחיים לטחון טחינה לעשות קמת, כי מלאו כל הכפרים והדרכים, וההרים מהעמים הנסים/ מכל הסביבות לשבת בהרים. וישלח ג"כ חיל המשכו והנשיאים הנמצאים שם איש איש לכל אנשי/

198 תהילים קכא: ד.

199 עפ"י רות ד: יד.

200 יהודים רבניים.

201 מדובר בהרוגים באוץ בש.

202 עפ"י שופטים כא: ו.

עירו לאמר: "שובו לבתיכם ותפלו מעל הסוס. למה יגרע שמכם?" ומי שנפל מהסוס ולא עשה מלחמה לא/

ניזק, ומי שלא שמע, שלחו ופשטו בהרים ובכפרים וישחיתום בכל סביבות ההרים, ויעלו בכל יער/

[105] היילה חיל ארנווט, ויכום ויכתום, וישרפו כל בתי הנסים בהרים. והמלך שלים גריי כאן ושייט ולישא,/

וכל חיל הפריצים, וכל התאחרים הנשארים אשר נשארו נאספו אצל המלך בבליקלא ואבליטא, וצנררן/

ויגזלו כל המחיה הנמצא בכפרים אשר הלכו שם, בין חטה בין עשב, ויתנו החטה לכל סוסיהם לאכול,/

והנשארים שסוהו ויוליכוהו. ככה משפטם, כי איך כי יצלח האל דרכם? ובעתים האלה שלח המלך שלים/

גריי כאן ולקח אלף גרושות רומי בלילה א' ומעדת קלעא ועדת הרומיים אלף, ומעדת העמלקים אלף./

[110] וכן גם שלח שייט ולישא ראש הפריצים, ולקח כאשר תאווה נפשו, ואין אומר: "השב!", וכאשר תאווה נפשו/

כך היה עושה. ויחלו חיל המשכו והמלך להתקרב לבכצא סריי, וישלח לפשט בכל ראשי ההרים, ויקחו/

ויפשיטו בכפר קורש ובכפר בשארי. ותפול חרדה גדולה בתוכינו, כי מיתיראים אנחנו פן נהיה לבח/

ואין שינה בעינינו ותמונה²⁰³ בעפעפינו²⁰⁴ עד הבקר. ואנחנו נאנחים ונאנקים וצועקים אל אלהי/

הרוחות אולי תיקר נפשינו בעיניו והיינו לנים בפתחי החומות²⁰⁵ עד הבקר. ולא נשאר חיל/

[115] התאחרים בכל גבולות ארץ קירים כי נאספו כלם על כל שפת הים אבולטא וצורצונא/

להצל²⁰⁶ נפשם לברוח בספינות. ואז כאשר ראו כל אנשי בכצא סריי הנשארים כי כלתה עליהם/

הרעה, וכי נתקרב חיל המלך לאלמא, וישלחו כתב אל המלך שחין גריי לאמר: "אנחנו עבדיך/

חוסה וחמול עלינו! כי חטאנו אנחנו ועתה שא נא פשעינו ועתה כל אשר תאמר אלינו — נעשה"./

וישנמע[המלך לדבריהם ולא שלח לפשט לעיר בכצא סריי. ומה היתה הסבה? כי אלולי לא יעשו ככה/

203 צ"ל תנומה.

204 עפ"י משלי ו: ד.

205 הציבו משמרת על חומות העיר צ'ופוט-קלעה.

206 צ"ל להציל.

[120] בלילה הלא היינו למשסה, וברוך ה' אשר לא עזב חסדו²⁰⁷ עמנו כי באנו עד שערי מות²⁰⁸ ונצעק אל ה', /
 וישמע קולינו,²⁰⁹ ויחמול ה' על עמו ועל מעונו,²¹⁰ והיינו אוד מוצל משריפה.
 ואח"כ נפלו כל [...]/
 התאחז²¹¹ בכצא סרי מעל הסוס, וגם שלח המלך וסייט ולישא וכל חיל התאחרים
 החונים סביבו/
 הספינות לברות, כי ראו כי כלתה אליהם הרעה, וכי ראו אותם מעל הספינות ולא
 שמו אותם/
 אל הספינות. ואח"כ שלחו²¹² כתב ובתוכה חותמי ראשי העם והמלך שלים גריי
 כאן, וסייט ולישא, דברי/
 [125] שלום ואמת²¹³ אל המלך. וקבלו עליהם למלך²¹⁴ "וכל מה שגזרת אקבל²¹⁵
 עלינו", ויפלו מעל הסוס. ויבוא/
 חיל המלך וחיל מושכו למקום תחנותם לקאצי. ולא שב חמת חיל משכו, וישלח
 שוללים לכל הערים/
 ולכל היערים. ויפשיטו א"כ האנשים העולים ליערים, ולא נשאר כפר שלא באו
 שם בלתי מעט/
 מוצר שלקחו כתבים בראשונה מהכניס,²¹⁶ ולא באו שם. וילכו כל העם אח"כ ויקחו
 כתב מיד הכניס/
 וילכו לבקש את בתייהם ביערים ובהרים, ואם ראו הכתב חיל המשכו, ולא עשו
 מאומה. ויביאום/
 [130] לבתייהם ויבואו העם איש על מי ומי כל אנשי בכצא שרי וכל אנשי הכפרים
 מהיערים ערום ועירי/
 ואין בידם מאומה אלא בנפש, והכל נשלל. ויתנו כל איש ואיש כלי זיין וקרב
 ויאסוף א"כ כלי זיין וקרב/
 מהתאחרים, ולא השאיר בידם מאומה, הכל לקח, וכרוזא קרא כחייל בשווקים
 וברחובות: "כל מי שלא/
 בא מהיערים ומי שלא נתן כלי זיינו יחרם כל רכושו והוא יומת". ותפול חרדה
 ופחד גדולה על כל/

207 בראשית כד: כז.

208 עפ"י תהילים קז: יח.

209 הגדה של פסח.

210 עפ"י דה"ב לו: טו.

211 צ"ל התאחרים.

212 המורדים שלא הצליחו להימלט בספינות.

213 אסתר ט: ל.

214 צ"ל אחרי מילה זו: לאמור.

215 צ"ל נקבל.

216 הכתבים המאשרים כי הם נכנעו לשאהיו גראי.

עם התאחרים, ויכבשו תחת ידי המלך והכינס ויקבלו עליהם כל מה שגזר המלך.
ויהי אחרי/

[135] כן <...> עשה המלך ארבעה עצים ותלה עליהם כל המורדים והפושעים בו,
וג"כ חנק אותם, וגם/
שלח לכל הערים לתלות בהם על עץ בין בכפא, בין בתמך, בין באיי החומה
החדשה,²¹⁷ מהלאה/
לעיר תמן אשר בנה המלך שחץ גראי ולכל הערים קרובות ורחוקות, ויעש להם
משפטים/
ע"פ הדין, כי המלך היה איש חכם ונבון ומבין בחידות אשר לא קם כמוהו בימים
הקרובים, האל/
יארץ ימיו, אשר הציל עשוק מיד עושק, ואם לא תכבוש המלחמה, היינו למשסה
לכל התאחרים./

[140] וב"ה אשר נכבשה מלחמה על ידו, <אח"כ בא לעיר בכצא סרי וישב על
כסאו>. ובעונותינו הרבים קרבו גברין עמלקין ואכלו קרציהון/
די יהודיא,²¹⁸ ואמרו כי נתנו היהודים עפר שריפה ועופרת לעזור למורדים. ויקצוף
המלך על זה/
ולא ידע, כי גם מהעמלקים ומהרומיים לקחו ביחד, ולא דבר לנו על זה דבר, אבל
מרננים כל/
העמים, כי המלך קצף עליכם. אח"כ צוה המלך ויביא מכל הערים והכפרים שהם
בעלי/
מס כ' אנשים נכבדים מראשיהם ויאסוף אותם. וגם כן שאל מאתנו ב' אנשים,
וילכו/
[145] מאתנו שני אנשים חשובים ונכבדים שהם כ"מ בנימין הנאמן²¹⁹ החכם וכ"ר
יוסף הנכבד המשנ[ה]./
ואנחנו לא חששנו על מה זה, ונירא מאד. ויאספו כל האנשים הממונים ביחד
לקראת/
פשא המלך הנקרא קיימקם. ויצא גזרה מאת המלך לאמר: "מה אתם רוצים? אם
לתת/
מס כתקון דחינו שהיא מ"ח שקלים כסף צרוף לעשיר, וכ"ו לבינוני, וי"ב לעני,
ואם כמנהג/
המלכים שהיו קודם ממני שהיו לוקחים מכם כאשר תאווה נפשם? בחרו לכם הדרך
הטוב".

217 יני-קלעה.

218 עפ"י דניאל ג: ח.

219 בנימין בן שמואל אגא.

[150] והשיבו דבר וישיבו כל העם פה א', ויאמר: "נתן²²⁰ המס כאשר תאוו נפשו".²²¹ ויגזור אומר/
לקחת כמנהג התוגרים.²²² ויתן גזרות לכל א' וא' ואז אמר: "כל מי ששאל שאלה — אתן לו עתה/
בין לעשות בית תועבה,²²³ בין לשנות המנהג הקדום מימי המלכים". וישאלו ויקחו כל א' וא'//
שאלתו, אבל לנו לא יצא דבר א'.²²⁴ ואחר שני ימים יצא גזרה מאת המלך לתת לו שמונה/
עשר אלף שקלים עפר שריפה, וכך אמר: "אם תתנו לי א' שקל זהב לא' שקל עפר שריפה,
[155] לא אשאל הזהב אלא אשאל עפר השריפה". וישמעו העם הזה ויתאבלו, ויהיו כל לבותינו/
למים, ובכינו בכייה בסתר כי יראנו לבכות בגלוי, ותהי העם באנחה גדולה. והמלך לא/
החליף דברו ורצה כחפצו אבל לא הציק ולא שאל במהרה ואם תרצה²²⁵ איש לקחת ולעשות/
כל מה שגזר המלך, לא נשלם המלאכה בעשר שנים, ולא די לו ממונות כל העם. ולא/
ידענו מה נעשה כי עוונותינו עשה לנו ועינינו נגרה ולא תדמה מאין הפוגות/
[160] עד ישקיף וירא ה' משמים.²²⁶ ויתן רחמים בלב המלך ויאמר לתת אלף ושמונה מאות שקל/
[א 3]

[1] בעבור שהתחננו הנשיאים גדולי המלך בעבורינו, כי היהודים הם ישרים בדרכיהם, ומה/
עון יש בידם? אבל ימחול להם אדונינו המלך, האל יזכרם לטובה, ויאמר המלך: "לא הייתי לוקח מאתם/
דבר כלום, אבל יש לי שבועה גדולה לקחת מהיהודים עפר השריפה. בעבור השבועה אני אקח אותו לא להועיל/
לעצמי". ויצו הנשיאים בעצת המלך וישלחו לכל הכפרים לדרוש ביחגולא [?] ²²⁷ וצרכי עפרות השריפה ויחזיקו ביד/
220 צ"ל תן.
221 נפשך.
222 מס קצוב.
223 בית תפילה. בחרגום הרוסי: "מסגר", עיתון, עמ' 114.
224 לא ביקשנו דבר.
225 אילו היה רצה.
226 איכה ג: מט-נ.
227 תורגם לרוסית כ'סלפטר'. ראו: עיתון, עמ' 115.

[5] עמינו ויעשו את מצות המלך. ויחלו לעשות קני שריפה בידי ישמעאלי אומן א' ולתת לו כל צרכיו, ואנשינו/ לסתת הפחמים והגופרית. ועשינו כדבר המלך, זכרה האל לטובה לאנשי קהלינו המשתדלים לעשות/ ולמדברים טוב על לבות הנשיאים וגדולי המלך. ויחלו להוצא²²⁸ כשיעור מאה שקלים, ובתר דנא²²⁹ אחר ב' / ימים נדדה שנת המלך מלכו שלעולם²³⁰ ויתן רחמים בלב המלך יר"ה. ויהי בבקר ויקרא אל הנשיא/ הקרוב ממשרתיו ואמר: "לך ואמור ליהודים שיעשו חשבותות הלכנים²³¹ שהם פזרו עד עתה, / [10] על קני השריפה שגזרתי, ותן כספיהם בתשלומי, וקח מאתם כל מה שנעשה עד עתה, ומחול/ להם שלא תתנו לי כלום,²³² ואל תהיה בימי על ידי דבר מוטל עליהם, כי לא טוב הדבר." וברכתם גם את/ האל, יגדיל מעלתו בכל העולם אכי"ר. ואחרי הדברים האלה העלילו העמלקים <של גוזלב> על ב' יהודים²³³ לילה גדולה ואמרו אל המלך בעת שאמר להם המלך: "שאלו, מה אתן לכם", שימיתו את שניהם/ בעבור שהם קרצו אותם לישמעאלים ולקחו מהם מאה גורושות בעת המלחמה, וכי הם תמיד/ [15] עושים רכילות בינם לישמעאלים, וכי הולכים לספינה בסתר לאנשי התוגרים. ויתפשו את/ הא' בעיר גוזלוב ויתלו אותו שם ביום שבת והב' תפשו אותו בבכצא סריי ויתלוהו שם, האל ינקם/ דמיהם מידי הארורים ולא יאחר לשנאו אל פניהם²³⁴ לשלם להם, כי מתוך הדברים והמעשים האל[ה] לא/ טוב לדבר דבר מעניני המלך ומעניני הגויים, וצריך להיות לבר ישראל לשונו קצר וידי קצרים, / כי כך אנו מצוים משלמה המלך. ואין ראוי לדבר על אומה זו מנצח ואומה זה מנוצח, כי כום²³⁵ ביד [ה'] /,

228 צ"ל להוציא.

229 לאחר מכן (ארמית).

230 עפ"י בבלי מגילה טו ע"ב.

231 אקצה.

232 צ"ל שלא נתנו יותר.

233 מעשה זה (שר' 12-16) מופיע גם בכתב-יד אחר בגרסה קצת שונה ובתוספת פרטים, ראו נספח ג.

234 עפ"י דברים ז: י.

235 צ"ל כולם.

[20] הוא ישפוט, זה ישפיל זה ירים.²³⁶ ובעבור הדברים האלה אשר לא ידעו עמינו יסודי המעשים/
ומה שהם שומעים מפי הישמעלים הפוחזים אנשי כוגדות ומדברים ליונים ומתוך הדברים/
האלה קראו²³⁷ לנו יותר מהומות גדולות, והאל הצילנו תמיד ב"ה. והמלך שאחין גראי כאן היה איש חכם/
ונכון וערום, ודל בשר, וקצר קומה, וגופו חלש, ומאכלו היה מעת לעת עוף קטן. והוא אוכל בשר של עוף/
ולא בשר אחר, ולחם, מעט פרי לקיום גופו. והיה משנה בגדיו, ולובש בגדים אחרים, והולך בכל הלילה,/
[25] ויודע כל ענייני האנשים. וכימיו היה גרים זאב עם עז,²³⁸ והיה חונן דלים ונותן לכל העניים/
כל פרנסתם על מי שהיה מגיד ענייתו וענינו, היה מקשיב ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה.²³⁹/
ואחר שבא המלך וישב לכסא מלכותו ואחר ב' חדשים נסעו על הספינות הגדולות שהיו בחוף/
הים על סביבות ארלשא וצורצונא. וילכו לדרכם ולא עשו מלחמה וקטטה זה עם זה, אבל יצאו/
מתוך הספינות כשיעור ארבע מאות איש ויבואו למלך לישתחו²⁴⁰ לו. ויאמרו: "הננו לך לעבדים!"/
[30] ויתן המלך להם לחם לפי מחייתם וישלחם לחוץ אור וישימם שם וישם אותם תחת קראבור/
ויהיו שם. ובהיות הספינת²⁴¹ בחוף קירים היו הולכים ובאים שליחותם זה אל זה, ולא ידעו כל/
העם כלום על ענין המעשה, כי היו הישמעאלים חושבים שבאו לעשות מלחמה, להצילים מיד/
המלך, ולא נתפרסם הענין. והיה אחרי כן שלח ויקבוץ המלך א"כ מלומדי²⁴² הישמעלים מכל/
הישמעאלים, שהם מוללר וחורדיטלר, ושאל מהם שלשה שאלות: א' היתכן לעבוד/

236 תהילים עה, ח.

237 צ"ל קרו.

238 כוונתו היא לדברי ישעיהו יא: ו: "וגר זאב עם כבש".

239 דברים י: יח.

240 צ"ל וישתחו.

241 צ"ל הספינות.

242 צ"ל מלומדי.

[35] למלך שאינו על ידי מלך תוגר?²⁴³ והב' שאם יבוא חיל התוגרים להלחם עליהם, היתכן/ לשלוף להם חרב ולהלחם עמהם? והג' היתכן לשאול ממלכות משך שאלה וחיל עליהם/ להצילים מכל צר? והשיבו בשאלת המלך.²⁴⁴ ואחרי כן החל המלך לכתוב אנשי חיל שני/ מינים שם: האחד בשלי, ושם השני סיימן. וישם על מאה ועשרים איש ראש/ א' על הסיימנים הנקרא ברל'כ בשי וגם על/ [40] חיל הבשלי שם עליהם שרי אלפים ושרי מאות, ושרי חמשים, ושרי עשרות, / כחיל משכו אשר למד מהם וגם שנה את מלבושיהם וג"כ כל עניניהם. / [ויש]א פניהם יותר ויותר מחיל הסיימנים ומינה ראשיהם מפרתמים/ ופחות, וסגנים, ואנשים חשובים מגזע ויחס, וגם עשה מהם מקצתם/ חיל טופצ'ה, וגם שנה מלבושיהם ממלבושי הבשליים וסימן אדום בכל / [45] ראשם. ועשה מקום לעשות גפרית הנקרא ברזח חנא וטרפ חנא בשדה/ בכצא סריי קרוב לעיר שעא²⁴⁵ א', הנקרא קטנא קורל', והכין שם אנשים/ [47] מחיל הטרפליל'ר לעשות גפרית. ועשה שם בנין גבוה ועצום להנתיך/ טופ ולעשות טופ, וגם מנה עליהם איש א' שהביא מאנכיליס,²⁴⁶ והוא/ אומן לעשות בכל מלאכת מלחמה, בין אבני תותח, בין כלי שריפה, בין/ [50] כל מה שצריך למלחמה. ויחל לכתוב חצי קירים²⁴⁷ בשלי וסיימן, וישא את/ פניהם יותר ויותר, ויעשו כל איש הישר בעיניו, ויקחו להם נשים מכל/ אשר בחרו, ולא מחה בידם. ויצא מספר הבשלי עד לשנים ועשר אלף/ וחיל הסיימנים [...] ²⁴⁸ וישם מס על כל יושבי קירים מאה ושבעים/ חתיכות לראש בית א' הנקרא באסא אכצ'י, ויקח מכל הכפרים לבד/ [55] מהמדינות ויתן הכספים מתיה לאנשי גדולי קירים, אשר מנה שנים/ עשר איש הנקרא מורכס עגלרי,²⁴⁹ לפי מחיתם, וגם לבנות בנין/ גדול וברייתות בעיר כפא חוץ מהעיר הנקרא ששליק, לעשות שם כסא/ המלוכה. והביא מעיר נמצא²⁵⁰ סוחרים ועושי מלאכה, ואיש כלי חפצו/ בידו לעשות זהב חנא,²⁵¹ ולהוציא לבנים וכספים משונים. ועשו והצליחו,

243 האם מותר לפי החוק לקבל ח'אן בתור מלך אם הסולטאן העות'מאני לא אישר את תפקידו.

244 השיבו על-פי רצונו של המלך.

245 צ"ל שעה.

246 אנגליה.

247 והזמין לקרים (מרוסיה).

248 המספר אינו מופיע בשני כה"י. המחבר השאיר כאן מקום ריק.

249 ראו: צגלה.

250 גרמניה.

251 הכותנה היא לארמוח הח'אז.

[60] ויוציא כסף לבן כשיעור וכמנין של מטבע משכו,²⁵² ושוינו כשוינו.²⁵³ /
 וגם עשה מטבע מנחשת כמטבע של משכו, ושוינו כשוינו. /
 והעביר קול²⁵⁴ בכל מלכותו לאמר, שיהיה שוינו בשוה כמטבע /
 הארון שולטן חמיר וכמטבע המשך שלא יהיה הפרש ביניהם. /
 ולא הקשיבו ולא הטו אזנם²⁵⁵ עד שלקחו משוין א' עד ארבעה /
 [65] שוינים והיה קוצף עליהם ואין איש שם על לב. /

[3 ב]

ואחר ימים רבים שם השם רוח עושים²⁵⁶ בתוך שרי וגדולי קירים, /
 וישלחו שלוחים בסתר לבחריר גראי שולתן ואחיו הנקרא אק בור /
 סולטן לאמר: "לך ועשה כך וכך, ובא עלינו ונמליך אותך עלינו /
 למלך, כי הרשות²⁵⁷ בידי גדולי קירים להעדה מלכין ולהקם מלכין²⁵⁸ כפי /
 [70] ידיעתם במעשיהם הראשונים שהיו עושין כמנהג ההוא". והמה²⁵⁹ לא /
 ידעו ולא יבינו, בחשכה יתהלכו,²⁶⁰ כי נועצו לב יחדיו²⁶¹ מלכות תוגר /
 ומלכות משך²⁶² לכל ישאו ראש עם²⁶³ הטרטרים כמנהגם הראשון, ולהקים /
 המלך שחאן גראי כאן מלך עליהם עד יום מותו, ואחריו — מי שצוה.²⁶⁴ והמה /
 לא האמינו ולא שמו על לב, אבל חצי העם היו הולכים אחרי המלך, וחציו /
 מרדו בו. ומה עשו? שהיה שולטן א' בכפר כריץ ושמו חאליס גראי סולטן, /
 [75] ואסף בראשו כל חיל כריץ כשלשת אלפי איש, וגם יעץ עם שרי שירין, /
 עם סייט טח מורא בן גלל ביג לאסוף גם הוא כל חיל שירין, לבוא יחד /
 ולתפוש המלך ביום המועד שנועדו. ויבוא הפליט²⁶⁵ ויגד למלך כי ככה /
 חשבו לעשות. וישלח המלך שחן גרי כאן חיל הסיימנים להלחם עמהם, /
 וילכו לקראתם, ולא עשו מלחמה, וילכו ויתערבו לחיל המורדים במלך. /
 [80] וישמע המלך וישם עצות כנפשו לברוח לגי קלצא עם כל שרי וועציו /
 הנמצאים עמו. וישכר ספינות ללכת בדרך הים כי ראה, כי כלתה אליו /
 הרעה. ויקח עמו כשלש מאות איש וגם את נשיו ואוצרותיו לקח עמו, /

252 באותו גודל.

253 השווה לשיעור היציג של המטבע הרוסי.

254 ציווה.

255 עפ"י ירמיהו ז: כד.

256 ישעיהו יט: יד.

257 הזכות לבחור ח'אנים.

258 עפ"י דניאל ב: כא.

259 אלה שרצו בח'אן החדש.

260 תהלים פב: ה.

261 תהלים פג: ו.

262 הם לא ידעו כי רוסיה והאימפריה העות'מאנית סיכמו ביניהם.

263 ע"ם.

264 שרק שאהין גראי יהיה המלך ושהוא ימנה את יורשו.

265 בראשית יד: יג.

וילכו לספינה. וגם רבים משריו וגדוליו לא הלכו עמו בחפצם אבל חשבו/ שבורח הוא ולא ישוב עוד. ויפצר בם מאד, ויפקוד עליהם שרי צבאות,/[85] ויקחו כל הנמצא בעיר כאפה לספינה, וילכו עמו כשלשים איש מחיל/ בשלי, וגם כניזו משך הנקרא פטרייץ לקח עמו, וילך לדרכו לחומת/ גי קלעא. ואחר שברח המלך באו חיל שירין וחיל כריץ, ויראו והנה/ ברח המלך ויך לבם, ויחרדו מאד. ואז החלו חיל כריץ לשלול שלל מן/ אהלי המלך ועגלותיו הנקראות היטץ, ויכרתו כל יריעות האהל כמו/[90] מפת של יד, ויחלקו להם. ואחרי כן בא הנער חאלים גראי עם כל חיל כריץ/ ועמהם אקבי שולטאן הבא מצרכו ועמהם בן הנער בחדיר גראי שולטן./ ויחנו בעיר כפא, ויאספו כל האנשים העושים שלל, ויכו אותם, ויקחו/ מידם כל מה שחלקו, ויחר אפם בהם ויאמרו: "למה תעשו ככה?" וברוך השם/ שלא עזב חסדו עמנו. לולי שהיו מונעים אותם חמסם, שאם יתנו רשות/[95] לעשות להם כרצונם, איש את אחיו חיים בלעו.²⁶⁶ ויהי אחרי כן וישלח השר/ סייט שח בג שלוחים לכל גדולי קירים להתאסף יחדו לעשות/ עצה, למשוח עליהם מלך, כל הישר בעיניהם/ כפי ידיעתם וכפי תחבולו-/

תיהם. ויתאספו יחד ויהיו לאגודת קנה רצון.²⁶⁷ ורצו שרי שירין להמליך/ [100] שולטאן אחד ושרי כריץ לא מאנו,²⁶⁸ והם רוצים שולטן אחר, ושרי מנסור רוצים/

שולטן אחר, וגדולי קפיקולר רוצים שולטן אחר, עד שלא ימצאו איזה יכשר./ ויראו [כין] אין ביניהם מלך, וגם כי העם מתלחשים, כי אין לנו מלך, עד כי/ לא מצאו כשרין הרבה, ורבים מהם אומרים: "נשלחה אנשים לאדון שולטן/ חמיד, ובטוב בעיניו ימשח למלך". וגם הוא לא יהיה עד שנים חדשים/[105] ויוועדו לשלוח לבהדיר גראי שולטן, אחי המלך שחין גראי כאן יר"ה, הגדול/

מהם, והמליכו, ואחיו אקבז סולטן לעשות קלגא. ויטב הדבר בעיני²⁶⁹ כלם, / וישלחו אליו אנשים לקרוא אותו. ולא בא אליהם ולא האמין להם כי אמר, כי/ מעשיהם בערמה ומרמה, שעשו לשני אחיו המלכים סהב גראי כאן/ שהציל כל אנשי קירים במתק לשונו²⁷⁰ ויורדיהו מכסאו סחוב והשלך.²⁷¹ וגם כן/ [110] עשו כן לשחין גראי כאן, וגם אני אשתה מכוסם. וימאן לבוא עד ששלחו/

266 עפ"י משנה אבות ג: ב.

267 ישעיהו מב: ג.

268 צ"ל מאנו.

269 עפ"י מל"א ג: י.

270 לא ברור למה המחבר מתכוון. סהיב גראי נבחר להיות ח'אן לאחר בריחתו של סלים גראי בשנת 1771, בעקבות כניסתם של הרוסים.

271 ירמיהו כב: יט. הוא הודח בהסכמת הרוסים.

שרים רבים ונכבדים ויפצרו בו בדברים²⁷² פיוסים ויבוא כדברם.²⁷³ ויצא/
 בקמיש בחרץ עם דוגיות קטנות ועמו כשלשים איש וכעשרים שרי צרכו,
 אבל לא הביא עמו מאנשי צרכו כי כן צוו לא²⁷⁴ לאמר: "לא תביא עמך מאנשי/
 צרכו". וכן עשה ויבוא וישב בסביבות אסבי קירים, וישלח לקרא את כל/
 [115] השרים וגדולי קירם, וישם השר קאסים פשא אוגלר מחמד עגא²⁷⁵ לגדול,
 למשנה, וגם אחיו אקכח סולטן לקלגא. וגם [את כל] גדוליו עשה כמשפטי/
 המלכים הראשונים. ויהי אחרי כן יעצו כלם לשלוח שליח להאדון²⁷⁶ ולמלכה/
 חנה²⁷⁷ בטארינה יר"ה לשאת מאתם להמליך את בהדיר גראי שולטן עליהם,
 כי הוא טוב בעיניהם. וגם כתבו ודברים²⁷⁸ על אודות המלך שחין גראי כאן,
 [120] כי הקשה את עליו²⁷⁹ עליהם וכי לא הלך בדבריהם. ויתנו ביד ארבעה שרים/
 מארבע משפחות, ובידם אגרת פתוחה, וכתוב בה זכרונה.²⁸⁰ ויקחו ממדינות/
 קירים שלשת אלפים רומי גורוש וגם נפל בחלק מדינת בכצא סרי²⁸¹ שמנה/
 מאות גורושות, ויתנו ארבעת מאות הישמעאלים, וחציו הארבע מאות לקחו/
 מקהילתנו קהל קלעה בחזקה. ירא ה' וישפוט כי היו רוצים לקחת מידינו/
 [125] כולו²⁸² עד שלא ידעו מה יהיה סופו כי חרקו עלינו שן מלתעות כפירים נתן
 ה'.²⁸³

וילכו השלוחים לדרכם לקסטגרינה ולא ידענו מה היה להם/
 ההולכים לעיר משכו,²⁸⁴ לא נתנו להם דרך ללכת למשכו, וישבו בשדה אחו קירים
 וישבו לאחור.

וגם המלך שחין גראי כאן שלח שליח מחומת יגי קלעא לכל שרי קירים לאמר:
 "אל תסורו אנה ואנה²⁸⁵ ועשו כל איש מלאכתו, ואל תפנו, ואל תקשיבו אוזן לכל/
 [130] דברי המורדים והפושעים, ותפשו²⁸⁶ את השלטונים²⁸⁷ ואת גדולי קירים,
 המורדים והפושעים בו,²⁸⁸ ואתם תהיו נקיים." לדברים האלה וכדומים/

272 צ"ל כדברי.

273 צ"ל כדבריהם.

274 צ"ל לו.

275 מחמד עגא בנו של קאסים פשא.

276 לסולטאן העות'מאני עבד אלחמיד הראשון.

277 צורת נקבה מן המילה 'ח'אן'.

278 צ"ל הדברים.

279 עולו.

280 כאן ובהמשך — עצומה.

281 אזור באחצ'ה סראי.

282 רצו בהתחלה לקבל את כל הסכום מקהילת צ'ופוט-קלעה.

283 תהילים נח: ז.

284 לעיר פטרבורג.

285 מל"א ב: לו.

286 לשון ציווי.

287 צ"ל את השולטאנים.

288 נגד שאהיו גראי.

להם היה כותב ושולח אליהם, ולא הקשיבו, ולא הטו אוזן/
אבל היו משחקים עליו ואומרים

[כ"י קייב, 7 א]

[10] כי דברים בטלים הוא/

מדבר. ויקחו משני שלוחיו ויוליכום לעיר קוסדינא לאמר: "אלה הם האנשים
ואלה הם הכתבים ששלח/

אלינו המלך שחין גריי כאן". ואמנם האנשים הפקחים משרי וגדולי קירים היו
בלשונם בנגלה, שבים/

ובנסתר שודדים, והיו פוסחים על שתי הסעיפים,²⁸⁹ כי היו אומרים כן, ואולי שב
המלך לאיתנו כי בז לדבר/

וחבל לו. ויהיו שולחים²⁹⁰ כתבים בסתר זה אל זה עד שידעו בהחלט כי לא יוכל
בהדיר גריי סלטן להיות/

[15] עליהם למלך כי נפול יפול²⁹¹ לפני המלך שחין גריי כאן. וישימו עצות
לנפשם²⁹² ויחל העם לברוח מעט/

מעט אל המלך שחין גריי כאן, והיה מקבל בסבר פנים יפות את כל הבאים אליו,
והיה נותן להם כסף/

וזהב, ושמלות, וסוס, ונושאים חן בעיניו. ומרוב חכמתו עשה ככה, וגם היו אצלו
ארצות ששלחה/

אליו המלכה יכטרינא מאה וחמישים אלף רוב.²⁹³ וגם נתנוה לו ארבעים ושמונה
אלף איש יוצאי/

צבא מלומדי מלחמה²⁹⁴ כי מצא חן בעיניה./

[20] ויהי אחר הדברים האלה החלו הספינות הגדולות הנקראות קליץ לסובב בכל
חוף גבולי/

קירים ששלח אותן המלך שחין גריי כאן לסגור כל חוף הים לבלתי תת יוצא
ובא²⁹⁵ מקירים/

ללכת לעיר אחרת. והספינות הן ספינות של משכו, ובתוך כלנה²⁹⁶ כלי הטופ
וג'פחנא/

וקומפרא ואנשי משכו אנשי חיל בתוכן, וגם מאנשי קירים היו ארבעים וחמשה
אנשים/

289 עפ"י מל"א יח: כא.

290 השרים שהתלבטו במי לתמוך.

291 עפ"י אסתר ו: יג.

292 עפ"י תהילים יג: ג.

293 רובל.

294 שיר-השירים ג: ח.

295 עפ"י יהושע ו: א.

296 צ"ל כולו.

ושר אחד. והיו באים בערב ואומרים לכל אנשי קירים: "הזהרו מאוד ואל תעשו מלחמה עם/

[25] אנשי משכו ואנשי המלך שחין גריי כאן, כי עזרה לו המלוכה²⁹⁷ וגם נתנה לו חיל ואנשי מלחמה/

ואחר כמה ימים יבא המלך בחיל כבד".²⁹⁸ כדברים האלה היו אומרים לכל אנשי קירים, והיו מאמיני/

והיו חושבים שכל הדברים דברי כזבים, והיו משחקים לו. אבל קצתם היו מאמינים והיו נותנים/

להם טבעת, וכורתים עמם ברית. ובחדש מנחם באו הספינות לעיר גוזלוו כמספר ארבע,/

ובראשם השר מחמד שח בג בן הגדול אבדילי פשא שהרגוהו אנשי קירים במחלקת הראשונה./

[30] ויצא לתוך גוזלווא, ויאמר אליהם: "למי אתם עובדים? הן מלך קירים הוא המלך שחין גריי כאן. דרשו/

לשולמו והתפללו בעדו, ותנו טבעת כי הוא מלכם, ואם לאו — אני משליך עליכם אש וגפריה/

מן הספינות ואשרוף את כל העיר באש. ואם תעשו כדברינו תשבו תחת גפנו ואיש/

תחת תאנתו²⁹⁹ בטח ושתו איש את בורו". ואנשי גוזלווא נסבו על חוף הים כחמש מאות איש,/

ויען³⁰⁰ איש אחד מהם, ויאמר: "הקשיבו לי, אנשי שחין גריי כאן! כי אם היה שחין גריי כן פגיבר לא/

[35] נהיה לו אומה, ולא נתן לכם טבעת. לכו לדרכיכם ועשו כטוב בעיניכם, כי לא יראנו ממנו,/

ואין אנו אומרים לו בשם המלך, כי שם מלכנו בהדיר גריי כאן. ולא נעבוד למלך אחר מבלעדיו!"/

ויענו האנשים³⁰¹ ויאמרו: "אל תשכחו לכם את הדברים האלה ולא יסורו מלבבכם". וישבו אל הספינה/

ויחלו להשליך אבני תותח על עיר גוזלווא, וגם ספינות הבאות מעיר אפדולו³⁰² ומעיר קוסדינא/

297 רוסיה.

298 עפ"י מל"ב ו: יד.

299 עפ"י מל"א ה: ה.

300 ענה לדברי השר מחמד שח בג בן אבדילי פשא.

301 אנשי שאהין גראי.

302 צ"ל אנדולו.

[7 ב]

[1] היו שם, שהיו בעליהן לוקחים חטה ושעורה, ויאמרו להם אנשי שחין גריי כאן: "קומו צאו מפה ולכו לעירכם, / ואחרי עשרים יום תבואו ותקחו החיטים והשעורים וכל מה שתצרצו". והם לא היו שומעים לדבריהם ויפצרו /
בם מאד.³⁰³ ולא שמעו עד שהחלו להשליך על ספינותיהם אבני תותח והיו כורתים חבלי הספינות. ולא /
יכלו לעמוד לנגדם, כי לא היו להם אבני תותח (היו כורתים)³⁰⁴ וקומפרא, וגם לא היו רשאים לעשות /
[5] מלחמה. וימהרו ויצאו מתוך הים, וילכו לדרכם. ואחינו בני ישראל קהל גזלווא היו מתפחדים מאד /
כי המלחמה היתה להם מפנים ומאחור,³⁰⁵ וביום השבת בעת התפלה באו עוד ארבע ספינות גדולות /
של משכו, וכאשר ראו אותן אנשי גזלווא ויראו מאד לנפשותם פן יעשו אנשי הספינות מלחמה /
וישרפו את העיר באש. ותהי חרדה גדולה בתוך הישמעלים, והיו בוכים על בניהם ובנותיהם פן /
יהיו לבז, ויועצו לברוח מן העיר. אכן האיש אשר שמוהו לקיימקם שמו מירטשת אגא לא נתן רשות /
[10] להם לברוח מן העיר ללכת לצורקן, ויאספו וילכו אל מירטשת אגא ויאמרו אליו: "מה נעשה? כי יום /
צרה ותוכחה.³⁰⁶ היש כי באו בנים עד משבר ואין כח ללדת".³⁰⁷ ויצעקו לפניו ולא יכול להם ויתן להם /
רשות ויצאו ביום השבת כלם בחפזון וילכו לכפרים, ובעת התפלה בא האיש מירטשת אגא לבית /
הכנסת ויקרא לאנשי הקהל ויאמר להם: "קומו, צאו מתוך³⁰⁸ גזלווא, פן תהיו לבז! הנה נתתי רשות לעשות /
כל איש כטוב וכישר בעיניו,³⁰⁹ ללכת לאי זה כפר שירצה". וישיבו לו לאמר: "לא נוכל לחלל השבת /
[15] ואחר השבת נסעה ונלכה". ויאמר אליהם: "אני יודע, כי יש לכם רשות לחלל השבת בעת צרה,³¹⁰ /

303 עפ"י בראשית יט: ט.

304 את המילים שבסוגריים הוסיף, כנראה, המעתיק האחרון או פירוקוביץ.

305 עפ"י דה"א יט: י.

306 מל"ב יט: ג.

307 עפ"י מל"ב יט: ג.

308 עפ"י בראשית יט: יד.

309 עפ"י יהושע ט: כה.

310 לא ברור באיזו מידה נהגו קראי קרים להסתמך על העיקרון של ספק פיקוח נפש שדוחה את

אבל אתם רוצים את שחין גריי כאן והוא היה טוב לכם". ויאמר: "כטוב בעיניכם עשו".³¹¹ ואחר/

התפלה יצאו הקהל מב' הכ' [=מבית הכנסת], ויחלו הספינות להתקרב לחוף הים ויאמרו היהודים לצאת לכפרים/

רגלים, להציל נפשותם. ומקצתם אמרו: "ה' הוא הטוב בעיניו יעשה",³¹² לא נחלל השבת, והוא יצילנו"./

וברוך ה' כי לא הודו³¹³ מן הספינות כפעם בפעם./

[20] ויהי במוצאי שבת החלו היהודים לצאת מן העיר לילה,³¹⁴ להציל את נפשותם, ועד אור הבקר/

לא נשאר איש שם. וילכו לכפרים, ואחר ב' ימים באו לעיר קלעא וישבו בתוך אחיהם, ומקצתם/

ישבו בכפרים עד אשר יראו מה יהיה בעיר. והגיעו הספינות לנמל, ויראו האנשים בכלי הבטה/

שבידם הנקרא רורביץ כי נסו כל אנשי העיר. ויחדלו לירות, וישלחו³¹⁵ שלוחים לגזלווא לאמר: "למה/

תעשו ככה? למה עכרתם את עצמיכם"³¹⁶ לנוס מן העיר עד שדפקתם כל הנערים טף ונשים? שובו/

[25] לכם לעירכם". ולא הקשיבו העם ויפרצו לכפרים. וגם לעיר כפא באו ספינות גדולות, ובראשם/

השר מחמור בג. והוא תפש את כל הספינות הבאות מארצות אנדולוקוסטנדינא וגם זרק/

אבני תותח על עיר כפא, ויקח מהם טבעות³¹⁷ בסתר, וישלח לשחין גריי כאן, וישב שם בנמל עד/

שבא המלך שחין גריי כאן. וגם לנמל בליקלואא באו ספינות של משכו ויורו שם אבני תותח,/

השבת, כפי שמקובל בהלכה הרבנית. ראו דיון על ההלכה הקראית בדבר פיקוח נפש ושבת: ד' לסקר, 'הקראות וחקר היהדות', עמ' 26–28. למרות ההיתר של אליהו בשייצי לחלל שבת בעת פיקוח נפש (ראו: אליהו בשייצי, אדרת אליהו, עמ' 111 ואילך), ניתן לראות שבקושטא ובמצרים במאה הי"ז פנו הקראים באופן קבוע למיילדות רבניות בשבתות, ראו: ש' אסף, באהלי יעקב, עמ' 199. על המצב בקרים אין לנו עדויות.

311 עפ"י בראשית יט: ח.

312 עפ"י שמ"ב י: יב.

313 צ"ל לא ירו.

314 צ"ל כלילה.

315 אנשי שאהין גראי.

316 עפ"י בראשית לד: ל.

317 חתימות המאשרות כי נכנעו לשאהין גראי.

ויגרשו משם את כל ספינות הישמעלים הבאות לקחת חיטה ושעורה. ועל כל סביבות חוף הים/
 [30] של קירים היו הספינות הגדולות הולכות ובאות לחומת יגי קלעא. ונשוב לדברינו./
 ואחר שבא הנער בהדיר גריי סלטן שלחו לכל סביבות קירים שלוחים, ויקראו את כל ראשי/
 הכפרים לכרות עמהם ברית להמליכו בעצתם. ויועדו כלם ויאמרו לו: "אתה מלכנו, אך אין ראוי/
 למלך להיות בלי זקן. אל נא תשחית זקנך".³¹⁸ ויעש כדבריהם וישלח זקנו ויאמרו: "יחי המלך!" ויקרא/
 דרור לעבדים ולשפחות,³¹⁹ ויכבוש את כל המכסים ויקח כמשפט הראשון שהיה קודם שחין גריי/
 [35] כאן, ויעשו משנה את קאסים פשא אוגלן מחמד עגא, ויקח את כל מעשרות המכסים. ומחמד/
 עגא המשנה וסייט שח מורזא היו אנשים חכמים ולא עשו כחפץ איש ואיש מאנשי הטטרים לשלוח/
 יד בהון האנשים הבורחים לשחין גריי כאן, ולעשות כל איש הישר בעיניו, ויכלאו את כל העם³²⁰ ולא /

[8 א]

[1] עשו כרצונם. והיו מזהירים אותם ואומרים להם: "המתינו עד אשר תכון המלכות בידינו, זכרה להם האלהים לטובה".³²¹/
 והיה אחר הדברים האלה העיר ה' את רוח³²² שחין גריי כאן, ויעש עצות בנפשו ויחץ את העם אשר עמו לשני/
 מחנות.³²³ ויקח עמו את שרי גדודי ואלופי קירים הבתורים, ויקחם ויעבירו את הים מחוף יגי קלעא וילך/
 בים של אזב לשדה אוזו קירים. ואת יתר העם הנשארים והשרים הזקנים נתן ביד השלטון בחומת כריץ./
 [5] ואת נשיו³²⁴ ופלגשיו שם באניה להיותן נכונות ליום המועד לבוא לעיר כפא, ועליהן שם ראש את/

318 עפ"י ויקרא יט: כז.

319 עפ"י ירמיהו לד: ח-ט.

320 מנעו מאנשיהם לקיים מעשי כיוה בתומכי שאהין גראי.

321 עפ"י נחמיה ה: יט.

322 עפ"י ירמיהו נא: יא.

323 בראשית לב: ז.

324 צ"ל נשותיו.

מחמד ביג בן סייט גליל ביג ויועצו כלם יחד. ואחר שבא המלך שחין גריי כאן לאוזו קירים לראש/
 של סוחרים, וישלח שלוחים לעיר משכו, וישאל כל שאלותיו ולא הפילו דבר³²⁵
 מכל אשר דבר, ויתנו לו/
 כל שאלותיו וישמח. והיה כאשר נשמע הדבר בקירים, ויאמר למלך, ויוציאו רנון לאמר, כי ברח המלך/
 שחין גריי כאן אל עיר משכו כי לא יכול, ויעשו שמחת הבל וריק בעיר גוזלוא בדבר הראש מירזא/
 [10] עגא אשר היה סילחאשר לשחין גריי כאן, ובימי הנער בהדיר גריי שמו אותו לקיימקם על עיר גוזלוא.
 והוא עשה השמחה ויורו בקני השרפה. וגם בכל ארץ קירים פשטה השמועה כי ברח המלך, וכאשר/
 שמעו את הדבר הזה אנשי שכל, אמרו כי הוא ערמה³²⁶ שהערים סוד. ואז ידעו כי תמכה המלכה (יכטרינא)/
 בידו וכי עשתה את שאלתו. ויחלו לשלוח אגרות בסתר לטוביה ואשר לטוביה באות עליהם,³²⁷ וגם כי הערים/
 סוד המלך שחין גריי כאן עם גינראל של יגי קלעא ויהתל את כל אנשי ארץ קירים וגדוליו ואלופיו/
 [15] במתק לשונו, כי הוא היה קרוב לעיר כריץ. והיתה ביניהם אהבה עם חאלים גיריי סלטן ראש המחלקת,³²⁸/
 וע"כ היו מאמינים אליו כי היו מחשבותיו להביאם כתור בתוך כלוב וכן עשה.³²⁹
 וזה היה משפט מעשהו,
 שהיה שולח להם אגרות בכל שבוע ושבוע וכה נכתב בתוכה זכרונה: "אל תאמינו אל דברי המלך שחין/
 גריי כאן ואל תחבולותיו, כי אין לו עזר מן המלכה ומן האדון. כל הטוב והישר בעיניכם עשו כי הרשות/
 נתונה בידכם להעדה מלכין ולהקם מלכין,³³⁰ ואל תיראו ואל תחפזו מן הספינות אשר שלח לחוף/
 [20] קירים כי הוא לקח אותן בשכר יום ביום וכי אין בתוכן מחיל משכו, אלא שכר ונתן בתוכן אנשים/

325 עפ"י אסתר ו: י. לא ויתרו.

326 כי הפיצו את השמועה הזאת בכזונה.

327 התחלפו באגרות בסתר.

328 ראש המרד.

329 חאלים גראי חזר בו, והחליט למסור את המורדים לידי שאהין גראי.

330 עפ"י דניאל ב: כא. לבחור במלך.

דקים ופוחזים³³¹ וכי אין בידו לעשות בכס מאומה". כדברים האלה וכדומה להם ויגנוב את לבם,³³² והם/ השיבו תשובותיהם וכל רוחו מוציא כסיל.³³³ וייטיבו את לבם בדברי שקד וכזב, כי מה שאומרים, בלשונם/ אומרים, האל יקים אותו כרצונם וכמראה עיניהם. ולא חשבו כי עיני הקב"ה בממלכה החטאה³³⁴/ כי עשה ה' אשר זמם בצע אמרתו³³⁵ שנתן חן המלך שחין גריי כאן בעיני המלכה יכאטירינא/ [25] ירום הודה, ובעיני כל אלופיה. ותעשה כל חפצו ותתן בידו שמונה וארבעים אלף חלוצי צבא/ מחיל משכו עם כל כלי מלחמות טופלר וג'פּתנאלר וכל כסף ההוצאה להם, וגם כסף ההוצאה למלך שחין/ גריי כאן מאה וחמישים אלף רובלי לתת לכל העם אשר עמו. ותתן את החיל ביד שר צבא א' מגדוליה (המלכה)/ יכטירינא) מיועציה ושמו פוטמכיי כינו הא' משנים עשר. ויבא אותם השר אל המלך שחין גריי ויפקדם בידו/ בשדה אוזו קירינן] נגד קזי כרמץ, וישב השר הנזכר פוטמכיי כיצאו לדרכו לעיר משכו, והמלך שחין גריי כאן/ [30] שם פניו לבוא לקירים בחיל כבד³³⁶ וביד חזקה.³³⁷ וכאשר ראו היושבים סביבות אור בכפרים וראשי הבשליים³³⁸/ וכל אנשי אור כי כן, שמו את נפשם בכפם וילכו לקראת המלך שחין גריי כאן ויאמרו: "הננו לך/ לעבדים. כטוב בעיניך עשה לנו, כי אין יד המון העם במעל הזה". וייטב בעיני המלך, ויתן להם/ מתנות, ויתערבו עמם וילכו הלוך וקרב.³³⁹ וישלחו בסתר אנשים ובידם אגרות חתומות לכל הכרכים/ לאמר: "אל תצאו להלחם ואל תרכבו על סוסים. שבו איש תחתיו, אל יצא איש ממקומו כי מרה תהיה/

331 שופטים ט: ד.

332 חאלים גראי.

333 משלי כט: יא.

334 עפ"י עמוס ט: ח.

335 איכה ב: יז.

336 ישעיהו לו: ב.

337 שמות ו: א.

338 של חיל בשלי.

339 שמ"ב יח: כה. הצטרפו לצבאו של שאהין גראי.

[8 ב]

[1] באחרונה. ואל תשמעו לעצת המורדים והמתפרצים מעל אדוניהם".³⁴⁰ והיו קוראים אותם בסתר, ומגידים איש לרעהו, / ומשימים יד על פיהם. /
 ויהי כאשר נשמע הדבר אל כל השרים והעם אשר סביבות בהדיר גריי סלטן המתנשא להיות מלך בעצת /
 היועצים, ויתחלחל הוא ויצר לו³⁴¹ ולכל השרים אשר אתו. וישלח את אחיו ארסלן גריי סלטן הנקרא אקבז ללכת /
 [5] לחומת אור ולסגור את הפתחים לבלתי הכניסם לקירים. ויאסוף עמו כשלושת אלפי איש, וישלחו אנשים /
 להוציא את כל אנשי קירים למלחמה ולהשביעם לבלתי³⁴² נטות אחרי המלך שחין גריי כאן. ויבאו כתבים /
 ואגרות לבחצא סראי לישמעלים להוציאם למלחמה וגם להשביעם.³⁴³ ויצר להם במאוד מאוד, כי מקודם /
 שלחו כתבים למלך שחין גריי כאן לאמר כי "אתה מלכנו, ואין ידנו במעל הזה". ויחתמו בטבעות אנשים /
 ידועים, ועתה מה יעשו? ויאספו אותם אל כאן ג'מיס³⁴⁴ ויתנו להם שבועה, ויעשו שבועה לשקר, לבלתי /
 [10] עבוד עבודה למלך שחין גריי כאן. ויפצרו בהם לצאת למלחמה ויקחו כל א' וא' סוס ויכינו כלי זין אבל /
 היו יודעים כי אין סופו, ויחילו עד בוש³⁴⁵ ולא יצאו. והשלטון ארסלן גריי אחיו של בהדיר גריי הלך לחומת /
 אור ויסגרו הדלתות בה לבלתי נתון לצאת ולבוא. וישלח המלך שחין גריי כאן שלוחים מחיל משכו אל /
 השלטון אקבז בערמה לאמור: "פתחו לנו השער, ונלך לדרכינו, לחומת יגי קלעא להחליף את הצבא³⁴⁶ /
 הנמצא בתוכה" — כי כן מנהג חיל צבא משכו להחליף צבאיו מידי שנה בשנה. "ואין בינינו קטטה כי שלום /
 [15] לנו עמכם, ועתה פתחו השערים ויבא גרי [...]"³⁴⁷ ויען השלטון: "לא נפתח השער וגם לא אתן לכם /

340 עפ"י שמ"א כה: י.

341 בראשית לב: ז.

342 צ"ל בלחי.

343 לגייסם ולהשביעם שלא יעברו לצדו של שאהין גראי.

344 מסגדו של הח'אן. cami — מסגד.

345 שופטים ג: כה. המתינו זמן רב.

346 להחליף את אנשי המשמר.

347 כאז נשאר מקום פנוי בכתב־היד.

מקום עד מדרך רגל, כי אין לכם ללכת מזה, אבל מדרך הלשון הנקרא גיניצכא דרך חומת ארבת'. וישוּבו/

המלאכים ויגידו להם את כל הקורות אותם. ויהי כשמוע המלך את דבריהם וישחקו וילעיגו ויאמרו: "מה/

נעשה כי לא נוכל לשבת בחוץ בשדה? כי אכלנו חרף וקרח בלילה".³⁴⁸ וישוּבו וילכו המלאכים שנית ויגידו/

כדברים האלה ויאמרו: "נעברה בארצכם בדרך בדרך מלך עד אשר נעבור גבולך".³⁴⁹ ולא אבו שמוע³⁵⁰ להם./

[20] ויהי באשמורת הבוקר וישם המלך את העם שלשה ראשים:³⁵¹ הא' מחיל משכו — קטנא, והב' חיל המלך/

עם שריו וגדוליו, וכל עם הטטרים אשר עמו בתוך, והג' מחיל משכו הנקראים סולדת, וגם כלי תותח עמהם./

ויבואו אחר התומה מגבול ציבש, וכאשר ראוהו אנשי חיל קירים אשר עם השלטון ארסלן גריי אקכוז, ויפצו/

מעליו. זה בורח לקראת המלך שחין גריי כאן, וזה בורח לביתו, וירפו ידי השלטון וגם הוא שם פניו/

וישב אחור, ויבוא לאחיו וישב עמהם ויפצו כל העם אשר אתם./

ויהי כאשר ראה המלך שחין גריי כאן כי נטו כל המון קירים הטטרים אחריו לבד משירין וצינגר/

[25] וכריץ. ויאמר: "רב העם אשר עמי!" ויחלקם וישלח את החצי לגבולות משכו אל החומות אשר היו/

מקדם שם, והשלישית לתמן ולארצא, וכרביעית העם של חיל משכו בא לקירים, ויסובו חומת אור /

וישבו שם פולק א'. ויפתחו השערים, ויחלו לבוא עם אנשי הצבא הנשארים, ויכבוש המלך את/

חומת אור וכל סביבותיה, ויהיו לאגודה עם ראש השלטון חאלים גריי היושב בכריץ ראש הפורענות./

והעם אשר עם בן בהדיר גריי, והשלטון אקכוז אשר שב מחומת אור, ויועצו כלם להלחם עם/

[30] המלך שחין גריי כאן עד מותם. ובהדיר גריי סלטן הזקן היה חולה מאד מתחלואי הזמן ומזקנה/

וילך לו אל כרב טובא אצל כניי [?] א' וישכב שם עם קצת אנשיו, והאנשים אשר היו עמו משרי צרכו/

348 עפ"י בראשית לא: מ.

349 במדבר כ: יז.

350 ישעיהו ל: ט.

351 עפ"י שמ"א יא: יא.

ומאלופיו הבאים עמו מצרכו נקבצו כלם אצל השלטון ארסלן גריי, ועם חאלים גריי סלטן השוכן/

[9 א]

[1] בכפרי כריץ, ועם שרי שירין >וצונגר. ויהיו לאגודה, ובתוכם השר סייט שח מורזא בן השר ג'לל בג ראשי שירין. < ויתקבצו כלם בגלילות כריץ, ויעשו עצה, ויאמרו: "אין לנו תקומה כאשר החלונו לנפול"³⁵²/

לפני המלך שחין גריי כאן, לא נוכל לו, וע"כ נתחזקה ונהיה לאנשים, ולא נשים לב על נשינו וטפנו ובנינו/

ובנותינו וצאננו ובקרנו. כי גם יהיה כלו לבו לא נשימה לב, ואם נמות — נהיה שחיד, ואם נמית — נהיה גאזי, וע"כ/

לא נירא מהמות". ויכרתו ברית חדשה על מות, ויחלו להציק את העם אשר בכפרי כריץ לאמר: "צאו איתנו למלחמה, /

[5] ומי שלא יצא נכרות את אזנו ואפו, ונתלהו על העץ, ונבחו כל ממונו". ותגדל הצעקה, ותעל שועת אנשי קירים/

השמימה³⁵³ מפני חמת המציק³⁵⁴ מבית ומחרץ./

ויהי כאשר שמע המלך שחין גריי כאן, כי כן עשו אנשי כריץ ואנשי שירין וצונגר ושריהם, ויהי כאשר/

עברו החילים את חומת אור, וישם את העם שלשה ראשים, וישלח אותם לפשוט בכל ערי צונגר וערי כריץ, /

ושירין. וימצאו³⁵⁵ בדרך צונגר עגלות רבות שברחו מפניהם, ועמהם כחמש מאות מאנשי צונגר ויעשו מלחמה/

[10] זה עם זה, ויחזק חיל שחין גריי כאן ויכו בהם מכה רבה, ויבחו את כל חיל העגלות. ואת הנערים הכו/

לפי חרב, ויתעללו בנשים ובתולות ענו, וישרפו את בתיהם באש. וכאשר ראו חיל צונגר את כל המעשה, /

ויפלו מעל הסוסים, ויאמרו: "לא נעשה עמכם מלחמה", וילכו כלם לבתיהם. וכאשר שמעו המעשה גם כל/

העם וימס לבבם ויהי למים,³⁵⁶ ויפנו ערף ולא פנים,³⁵⁷ וילכו וישתחוו לפני המלך שחין גריי כאן אפים ארצה, /

ויביאוהו בשלום לעיר קטירשח סראיי. וישלח המלך משם את כל חיל משכו ואת חיל שן קזגי, ובראשם השר/

352 עפ"י אסתר ו: יג.

353 עפ"י שמ"א ה: יב.

354 ישעיהו נא: יג.

355 חיל שאהין גראי.

356 עפ"י יהושע ז: ה.

357 עפ"י ירמיהו ב: כז.

[15] בטיר מורזא. ויצו אותם לאמר: "לכו ופשטו בכל גלילות כריץ ושירין ותפשו את כל השלטונים והשרים המורדים/
 כי, ושללו את שללם אבל לא תמיתו מהם גם הביאו אותם לי בחיים". וכאשר הבין השר סייט שח מורזא כי/
 כלתה אליו הרעה, וילך, ויתחנן, ויפול, לרגלי יקרב פגא משרי משכו, אשר היה מקודם ראש התרגימן בקירים,
 ועל פיו היה כל ריב ונגע. וגם לגראף שר צבא של כל חיל משכו הלך וישב אצלן ולא נחנר/
 ביד המלך בגלני [?]. וגם העם נפוצו מעל הזקן וישובו איש לביתו. וגם מחמד עגא המשנה לא שם ער/
 [20] הוליכו את הזקן למקום תחנותו לכוכ טובא, ומשם שב לבחצא סראי וישב שם כשלושת ימים. ואחרי כן שלח/
 המלך לו אגרת, ויקרא אותו ואת כל השרים אשר היו עם בהדיר גריי הזקן. וילכו לקראתו לעיר קראסוב,
 והאנשים אשר הלכו לפשוט בכפרי כריץ נתן ה' בידיהם את השלטונים אשר כאו מצרכו ויתפשו ויביאום/
 בכבודם אל המלך, אבל את האלים גריי סלטן הביאוהו בקלון ויאסרוהו בעבותים ובנחשתים. ותכון הממלכה/
 ביד המלך שחין גריי כאן, ויבקש להשמיד את כל המורדים והפושעים אליו ע"פ פשט גזרת דתם ונמוסם,
 [25] ע"פ בית דינם ושופטיהם ולמודיהם. וישלח אנשים רצים לאסוף את כל ראשי סגני ושופטי עיר ועיר,
 ותצא גזרה מלפניו ללכת כלם לעיר קטירשא סראי ולקרא סוב לדון עמהם שם ולדרוש מהם מי ומי המורדים/
 והפושעים, וע"פ גזרת מי קמו ורכבו על סוס, ושלחו אגרות לקוסדינא בעלילות דברים עליו לא כדת,
 וגם בעצת מי עשו ככה. ויאספו כל ראשי וגדולי הכפרים וראשי וגדולי השרים אשר בכל גלילות/
 קירים, ויהיו קהל גדול, ויצאו לשדה קראסוב ויחלו לדון ולהתוכח. וישאל מהם המלך שג"כ בראשונה: "מה/
 [30] עשיתי לכם, מה פשעי, מה חטאתי, כי התעללתם עמי זה שלש רגלים?³⁵⁸ מי ומי הם העושים כל וכך ומה/
 משפט המורד במלכות?". ויענו ויאמרו המון העם: "אדוני המלך! אין בנו לא מריבה ולא פשע כי אנחנו כצאן.
 ומה נעשה? עשו השופטים והשרים, ומה שעשו מקודם וגם עתה המעל אתם, ואנחנו מה נעשה?/
 עפ"י במדבר כב: כח.

אין בידנו לעשות מאומה ואין לאיל³⁵⁹ ידנו לעשות עמך רע, אלא זה השר, וזה הסגן, וזה הדיין, וזה השלטון/ נועצו וקמו בראשונה, ואח"כ שלחו אלינו לאמר: 'קומו צאן!' ואם לא נקום ידענו ישללו ויעלילו בנו/

[9 ב]

[1] ולא נוכל לכלכל³⁶⁰ והלכנו עמהם. ובודאי כי פ' ופ'³⁶¹ ופלוני המה המורדים". ויאמר המלך: "אמת כדברכם כן הוא. ועתה/ תפשו בידכם ותתנו לי". וישאל מה מופטי אפנדי ומקסכר אפגרימה משפט אלה האנשים ובאיו מיתה/ תהי מיתתם כפי דת נימוסם. ויגזרו לאמר, כי משפטם לרגום אותם כל העם אשר הדיחום. וסרו אחריהם/ ולהמיתם בידיהם, ויתפשו ויוציאו כל העם וירגמום בעצים, וימיתום כמיתת כלב לעיני כל העם. ויפלו/ [5] עשרה שרים ביחד, והדיינים הנותנים להם רשות ג"כ עמהם. וישליכו את פגריהם פגר מובס על פני/ השדה שלשת ימים, וגם את השלטון חלים גריי ראש המחלקת, הוציאו אותו כמשפט הזה ולא חמלו על/ אדנותו וימיתוהו כמשפט הזה, ויקברוהו בעיר קרא טוב. וגם את השר סייד שח מורזא, ואחיו ושני שרים/ עמהם, ויאסרום בנחשתיים³⁶² ויביאום לעיר קלעא ביד אנשי צבא לבית הכלא. אך כאשר קרבו אל העיר/ את השר סייד שח מורזא ולא ידעו מה היה לו, ויביאו את נבלתו ויקברו תחת ההר. והג' הנותרים/ [10] הפקידים בבית הסוהר בבית אהרן כהן בלבומה, ויפקדו אתו אנשים לשמרם ויהיו שם שלשה חדשים/ אמנם לא ידעו כל העם מזה המעשה דבר על מה חרי האף הגדול הזה. אבל אחרית המעשה מודעת/ כי כרתו השרים ההם ברית עם מלכות משכו להיות משועבדים לה ולהיות תחת ידה, על תנאי שלא/ תמליך עליהם מלך ממשפחת עלי ג'ינגיז.³⁶³ ואח"כ שלח הכינוז³⁶⁴ למלך שחין גריי להוציאם מבית הכלא./

359 צ"ל אל.

360 לא יכולנו להתנגד.

361 פלוני, פלוני.

362 עפ"י שופטים טז: כא.

363 מצאצאי צ'ינגיז ח'אן.

364 הכוונה היא לפוטימקיו.

ויבואו גם מאנשי צבא המלך שחין גרי ויקחו את השרים, וירכיבום על הסוסים
בנחשתים, וידיהם/

[15] אסורות, ויוליכום לעיר קראסוב. ויקח אותם הג'נייראל³⁶⁵ מידם ויקצוף על
פקודי החיל על ענותם אותם, /

ועל שאסרום בנחשתים, והתיר מאסרם, ויגלח, ויחלף שמלותם, ויתן להם ארוחת
תמיד.³⁶⁶ /

וגם הזקן בטיר גריי ובנו והשלטון אקכוז ארסלן הוציאו מהמקום שהיו שם עם
אנשיו, וגם להם/

נתנו ארוחת תמיד ע"פ הכינו דבר יום ביומו עד שלשה וארבעים יום, ואח"כ שמו
את בהדיר/

גריי הזקן ואת שהים בנו ואת אחיו ארסלן גריי סלטן בדוגיות של משכו לשלח
אותם אל ארצם, /

[20] לערי צרכו ואבאזא. והם האמינו וישמחו שמחה גדולה, ואנשי קירים היו
אומרים כי ירא מפניהם,³⁶⁷ ע"כ/

שלחם בשלום לביתם, והם לא ידעו בחשכה גדולה יתהלכו³⁶⁸ כי טח מראות
עיניהם מהשכיל לבותם,³⁶⁹ /

שהוליכום לערי משכו להגלותם שם. /

[כ"י פטרבורג, 4 א]

[1] ויהי אחרי הדברים האלה³⁷⁰ מרדו העמלקים והרומיים הנותנים מס למלך,
הנקראים/

רייא, וישלחו כתב אל מלכת רוסייא, אל המלכה כטרינא ואל יועציו³⁷¹ לאמר:
"הצילנו מידי/

מלכות התרתרים מעבוד להם כי הכבירו עלנו וכי חשבו כלם היום להשמידנו, /
ועתה אחינו בשרנו אתם, ואלכה³⁷² אל ארצכם, ונשב שם". וזה הדבר היתה³⁷³
בעבור/

[5] שתי סבות: הא' כי ההגמון שלהם הנקרא ארבט³⁷⁴ התרצה אותם להוליכם
שמה, כי/

365 הרוסי. לא ברור במי מדובר.

366 עפ"י מל"ב כה: ל.

367 עקב החשש שימרדו.

368 עפ"י תהילים פב: ה.

369 ישעיהו מד: יח.

370 בראשית כב: כ.

371 צ"ל יועציה.

372 צ"ל ונלכה.

373 צ"ל היה.

374 Vardapet, מורה או מנהיג (ארמנית). ראש הקהילה הארמנית.

בימי המלכים הראשונים לקחו ממנו המלכים באונס בתואנה שלשה אלפים זהובים,

ולא יכול לכלכל. ומפני הסבה³⁷⁵ הסב לבם אחורנית. והב' כי נתערכו העמלקים/ והרומיים עם חיל צבא משכו ושללו שלל, ובזזו בז, והרגו ישמעאלים, וגם/ כל היום מחרפים ומגדפים אותם על דתם, כי אמרו: "אכן נודע הדבר אחרי/ [10] תשלום³⁷⁶ המלחמה אולי תהיה זה לנו³⁷⁷ למכשול עון". בעבור שתי הסבות עשו הדבר,

וזה המעשה לא ידעו אותו שרי קירים³⁷⁸ עד שבא הכתב מאת המלכה כטרינא./ וכשבא הכתב החלו השרים לאמר למלך: "מה נעשה? כי העם שהוא לנו ריאי מקדמת/

שנין שגיאי³⁷⁹ ואין נשלח מידינו, וזה העם כלם בעלי חרופות. ואם ילכו מארצינו,/ לא נמצא חרש". ויאמר להם המלך בדברי פיוס: "אני אשלח שליח ואשאל/ [15] אותם מאת המלכה, אולי השיכם לקראתם". וזה הדבר לא היה מאת המלך בלב שלם,

כי אם לדבר על לבם, כי לא יחשבו כי יד המלך אתם, והנסתרות לא.³⁸⁰ וישלח המלך/

א' משריו ולא נודע על איזה דבר הלך.³⁸¹ וגם כל העם הדלים והגרים ובעלי חרופות/

וכל הדרים בכפרים³⁸² לא היו רוצים להלך, בעבור כי לכל איש הדרים בכפרים/ יש גנות ושדות, ופרדסים, ובהם הם מתפרנסים, ולא רצו להשליכם וללכת אל/ [20] ארץ אחרת. ויתקבצו וילכו אל המלך, ויאמרו: "לא נלך כי אם נעבוד לך. אל נא שלחנו/

מארצך!" וגם מאנשי הערים בעלי חרופות ג"כ צעקו אל המלך לאמר: "הושיעה/ אדוננו המלך!" ולא יכול המלך להצילם, בעבור כי יצא דבר מלכות מלפנים, ולא/ ישוב ריקם כי כן דתם שלא להמיר.³⁸³ וג"כ קרא הכינס סוברץ את הכמרים/ וגם כל העשירים, ויקצוף עליהם ויאמר להם: "מה אתם עושים? בראשונה אתם/ [25] שלחתם כתב, לאמר: 'הצילנו מיד התרתרים!' ועתה אינכם רוצים להלך". וישבע/

להם: "אם לא הלכתם, מרה תהיה באחרונה. ועתה אל תעצבו ואל ייחר בעיניכם./ לכו לדרכם ואם לא תלכו מהרה, כי יבוא עלינו חיל התוגרים להלחם ואנחנו/

375 הסיבה הזאת.

376 סיוס.

377 יחזקאל יח: ל.

378 השלטונות הטטאריים.

379 עזרא ה: יא.

380 לה' אלהינו. דברים כט: כח.

381 אף אחד לא ידע מה היה במהלך שליחותו.

382 האוכלוסייה הנוצרית.

383 זה החוק ואיו לבטלו.

נעמוד מנגד, והרגו כלכם, ולא נציל אתכם מידם. והביטו וראו, איזה הדרך טוב/ בעיניכם — לכו בר". וייראו מאד וייטב דבריהם בעיני חמר ובעיני שכם בן חמור.³⁸⁴

[30] וישאלו מאת הכינס שאלות להושיבם בטוב הארץ וללכת כרצונם במלבושי קירים,

וכל מה שאמרו וביקשו ממנו אמר: "יהי כן" בעורמה, בעבור שלחם מן הארץ. ויתן/

להם רובלא א' לפי נפש, ועגלות לפי הטף על פי המלכה.³⁸⁵ ואנחנו בני ישראל, בני/

אל חי יראים מאד על נפשותינו, כי לא ידענו מה אחרית הדבר, כי היו אומרים/ לנו הרומיים והעמלקים שדרשו בשלומינו³⁸⁶ שכך קבלו³⁸⁷ ואומרים, כי אחר שהלכנו/

[35] למקומינו, גרש יגרש אתכם³⁸⁸ מזה, וגם מלחמה גדולה תהיה בארץ. וימס לבבנו ויהי/

למים ונצצק אל ה' וישמע קולינו.³⁸⁹ וישב עליהם את אונם³⁹⁰ בור כרו ויחפרו/ ויפלו בשחת,³⁹¹ שפעלו האל השיב עמלם בראשם ועל קרקדם חמסם.³⁹² ירד/

וישלח הכינס לכל כפר וכפר ולכל עיר ועיר מחיל משכו אנשים הנקראים/ קרבול לזרזם ולהוציאם מהרה, וגם עגלות לפי טפם. וימכרו כל איש ואיש/

[40] כלי נחשת ובגדים בזול מאד, וחטה ושעורה מאד מאד, ויחלו לנסוע מן הארץ./

ויהי מספר מפקד כל העם היוצאים בעלי מס הנקראים ריאי כשיעור חמשים/ אלף נפשות טף ונשים, זכרים ונקבות ילכו לעיר משכו, אף שלא הולכים כלם/

ביחד אלא ששלחם חמשה כפרים או ששה כפרים בדרך אחד. וגם שלחם/ ארבעה כפרים בדרך אחר שלא יצמאו בדרך ושלא ילחצו, כי בצאנם ובבקרם³⁹³/

[45] בסוסייהם ובחמוריהם הלכו כלם. ותהי תחלת נסיעתם בחדש אב עד/ ר"ח חשון התקל"ט³⁹⁴ ספר תמו³⁹⁵ מן המחנה, מכל ארץ קירים, ולא נשארו בכל/

גלילות קירים ריאי מאומות יון, אלא נשארו אנחנו בני מקרא ורבנים/

384 בראשית לד: יח.

385 על-פי צו המלכה.

386 אלה שהיו בקשרי ידידות עם הקראים.

387 שכך שמעו.

388 שמות יא: א.

389 עפ"י במדבר כ: טז.

390 תהילים צד: כג.

391 עפ"י תהילים ז: טז.

392 רלב"ג על משלי יב.

393 עפ"י שמות י: ט.

394 שנת 1778.

395 תהילים עג: יט.

היושבים בעיר קרא טוב. וברוך ה' שחננו ולא נתננו כחפץ אויבנו ושונאינו/
החפצים ברעיתנו ונתן האל אותנו לחן ולחסד בעיני המלך והשרים. כי/
[50] נמצא מרדות בעמלקים וברומיים, ואנחנו לא כן. וגם כי אמרו למלך כי כל
מה/

שאמרו הם על אודות הישראלים — הם כזב ושקר. ואז האמין המלך ואמר:
/א"כ,

אין כבני ישראל נאמנים". ויפקוד המלך א"כ מעשי הזרפתנא בידי כל/
ישראל, וברוך ה' אשר נתן כזאת בלב המלך שעשה חסד ויגדיל כל בני ישראל,/
וגם בנימין השר גדול בבית המלך, ושומעו הולך בכל המדינות.³⁹⁶ ויחל הרעב/
[55] להיות בקרב הארץ, עד שנמכר ארקיא של קמח לשלש מאות לבנים.³⁹⁷
וביום/

יב לחדש טבת המטיר ה' שלג גדול בכל גלילות קירים כשיעור ארבעה זרתות/
ובכפרי היערים כשיעור ששה זרתות עד שנקפאו המים והריחיים/
ולא נמצא קמח, כי נקפאו הריחים. וגם אין חטה ושעורה בכל הארץ, וברוך/
ה' שהשקיף ברחמיו, והביאו קמח מארצות משכו למלך לכלכל את ארץ/
[60] קירים. ובימים ההם התנדבו אנשי קהילנו בעבור העניים צדקות, ויוציאו/
איש כפי ערכו צדקות לעניים, השם יכפיל שכרם. ויתנו לחם לפי הטף של/
עניים, איש לפי אכלו, עד שלא נמס השלג כשיעור ששה ושבעים יום.
ובעתים ההם היה המלך יושב בעיר כפא, ולאחר ששה חדשים לנסיעת אומת/
היונים ר"ל הראיית בא שמועה מעיר קוסטנדין ומעיר משכו, ואגרות/
[65] פתוחות בידם, שעשו שלום עם כל אומות של משכו. וגם אגרות/
לראשי העם ולמלך שחאן גראי כן, וגם לראשי החיל לגיניראל סובורוף/
ולראשי אלפים ולמאות שיצאו במהרה מעיר קירים ומגלילותיה.
וישמחו כל הארץ, ותהי שמחה גדולה, ויחלו הספינות להביא חטה/
ושעורה, ופירות מארצות אנדולו ומאורומל עד שהיה סאה סלת/
[70] בשקל וסאתים שעורים בשקל³⁹⁸ בשרי חטה³⁹⁹ לד' גורשות, ובשסרי⁴⁰⁰
של/

שעורים לג' גורשות. ובשנה ההיא לא המטיר השם בתוך ימי ספירה/
עד מתן תורה,⁴⁰¹ ולא הצמיח הארץ זרעיה בחרץ אלא מעט מזער/
ואחר כך הרבו הגשמים ויזרעו דוחן. ואחר שבאו הכתבים מכל/
צד בעבור השלום שעשו שני המלכים הגדולים⁴⁰² קרא המלך שחן/

396 אסתר ט: ד.

397 אקצה.

398 מל"ב ז: א. לא ברור לאיזה מטבע המחבר מתכוון.

399 מידת נפת, לא ברור איזו.

400 צ"ל בשרי שעורים.

401 עד תג השבועות.

402 בין רוסיה לאימפריה העות'מאנית.

[4 ב]

[75] גראי כן לכל שריו הגדולים, וראשי העם, והאפנדיים לעשות עצה ולשלוח ספרים/

אל האדון שולטן חמיט, לשאול מאתו למשווח עליהם למלך את המלך שחאן גראי/

כאן, כי הוא טוב להם מכל זרע המלוכה, כי עשה עמהם חסד גדול <...>, שברעב/ פדם ממות, ובמלחמה — מידי חרב, כי מצא חן בעיניהם. וגם שלום כינו/ [80] ובין המלכה,⁴⁰³ כי גם מצא חן בעיניו, וגם⁴⁰⁴ לשלוח כתבים אל מלכות מושכו/

ויעשו כן ויכינו להם צידה לדרך./⁴⁰⁵

ובימים ההם בחדש תמוז הלכתי לגלילות ארץ משכו וראיתי שם הרומיים/ והעמלקים שהם יחפים ורחופים, ונעים ונדים, שהם עדיין יושבים/

על העגלות בשדה, ואין להם מנוס ומפלט, שהושיבם הגינרל⁴⁰⁶ בשדה/

[85] ולא עשה בהם כרצונם, ולא נתנם הארץ שרצו לשבת שם. ויביטו וחנו/

ראשם, ויתנו ראש לשוב לארץ קירים, ולא יכולו, שלא הוציאם מארצו מבלי/

כתב ומבלי ערבון.⁴⁰⁷ ויפול עליהם מגפת שנוי האויר, וימות שנים עשר/

אלף נפשות מבניהם, כי מימי ארץ משכו לא טובים הם כמימי קירים./

וישלחו מתוכם אנשים אל המלכה כטרינא להתחנן לפניו⁴⁰⁸ לרצות מאתה/

[90] להשיבם לארצם, ואם לא — לתת להם ארץ רסטוב, קרוב לים של אזק,⁴⁰⁹ כי/

הוא קרוב לאייא בזרי של המלך שחאן גראי כאן, ולקדר, ולצרכו, כי הוא טוב הארץ./

ועדיין לא שבו אנשיהם והגינרל המושל עליהם בנה בעבורם עיר ושמו גוגור/

כטור [?] ⁴¹⁰ והוא מלחץ ומדחק אותם לשבת שם, ולא רצה להוליכם לעיר אחר./

ובעבור הסבה הושיבם ע"פ השדה על העגלות, כי לא נתנו טבעת⁴¹¹ לשבת/

[95] בארצו, ולא בנו להם בתים. ואנשי הרומיים ג"כ שלחו אנשים כדבריהם/

האלה והם רצו עיר סמא, וגבולותיה יערים, כי טוב למרעה הצאן.

403 יקטרינה.

404 וגם ציוזה.

405 כאן נשאר מקום ריק. גם פירקוביץ מציין בתרגומו כי היה בכוונתו של המחבר לכתוב על המשלחת לפטרבורג. ראו: עיתון, עמ' 130.

406 סובורוב.

407 לא היה יכול להוציאם משטחי רוסיה בלי הוראת השלטון.

408 צ"ל לפניה.

409 הים האזובי.

410 צ"ל העיר מריאופול.

411 לא הסכימו רשמית.

[כ"י קייב, 11 א]

[1] ויהי אחר הדברים האלה ויאמר המלך שחין גריי כאן לכל אלופיו שריו ועבדיו לאמר: "הנני הסירותי/

את עצמי ממלוך עליכם. לכו והמליכו מלך אחר עליכם כטוב בעיניכם, כי לא אמלך עליכם עוד/

כי שלמתם אלי רעה תחת טובה.⁴¹² ישפוט האל ביני ובניכם,⁴¹³ כי לא נאה לשיתר [?]. ועתה הביטו וראו/

ואל תעשו רעה לאנשי המשרתים אלי". וישלח אגרות לכל המקומות לאמר: "אל תעצבו ואל יחר בעיניכם/

[5] כי אני הסירותי את עצמי ממלוך עליכם, ועתה שאלה אני שואל מאתכם שתתנו לי אחוזה בתוך/

ארצכם ואשכון שם. ואתם תמליכו עליכם את הטוב בעיניכם. ואם לא תרצו להושיבני בתוכם/

תנו לי רשות ואלך כאשר אלך, אבל לאנשי המשרתים אלי אחרי אל תעשו דבר ואל תגעו להם"./

וישמע הדבר לכל הכפרים כי המלך הסיר את עצמו ממלוך עוד, ויאספו כל העם ויתחננו לו,/

ולא הקשיב ולא האזין לדבריהם. והשרים היו עומדים לפני הכינו, ⁴¹⁴ ויאמרו בסתר לאוהביהם⁴¹⁵/

[10] כי אין מלך לנו, כי נשארנו ביד מלכות משועבדים. אבל לא הבינום האמת, כי בהיות השרים/

בבית הסהר תחת יד המלך שחין גריי כאן כרתו בסתר ברית עם מלכות משכו להיותם/

משועבדים, ולבוא תחת יד ממשלתם על תנאי שלא ימלוך עליהם המלך שחין גריי כאן, וגם/

לא מזרע המלכות של עלי ג'ינגיז כאן. ועל כן הוציאם הכינו מבית הכלא ושנה את בגדי/

כלאם, ואחרי כן שלח הכינו לאסוף את כל אנשי קירים להתיעץ עמם ולהגיד להם אחריתם, אשר/

[15] יקרא אותם באחרית הימים.⁴¹⁶ ויצוו לאמר כי יבאו אליו שנים שנים מכל הכפרים יודעי דבר./

ויבואו לפניו כאשר צום, ויאמר אליהם: "האזינו ואדברה, כי יש גדול ממני ביועצי ובפרתמי/

412 עפ"י בראשית מד: ד.

413 עפ"י בראשית טז: ה.

414 לא ברור במי מדובר.

415 ניהלו בסתר משא-ומתן עם שלטונות רוסיה.

416 עפ"י בראשית מט: א.

מלכי ושמנו פוטומכי כינו. ועל פיהו יהיה כל ריב וכל נגע, כי הוא ימשול עליכם עוד, /
 ואין לכם באתר דנא⁴¹⁷ לא מלך ולא שלטון. והמלך שחין גריי הולך למסעו ולא ימלוך עליכם עוד. /
 אבל אתם כרתו⁴¹⁸ עמי ברית להיותכם תחת יד המלכה יכטירינא יר"ה, ולא תפנו /
 [20] ולא תביטו למלכות אוסמגולי. קבלו עליכם לצאת מתחת ידו ולבוא תחת ידינו, ולא⁴¹⁹ ואז תמצאו חן בעיני /
 המלכה, ותשבו בטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו,⁴²⁰ ותשתו איש מי כורו. ועד עשר שנים לא /
 אקח מכם אפילו פרוטה אחת לא מכרמיכם ולא מצאנכם, ובקרכם, ומתבואותיכם. ותהיו בשלום /
 ושלוה והשקט, ולא אעשה לכם כמנהג שחין גריי כאן, ולא כמנהג המלכים הראשונים אשר היו /
 לפני. לכו התיעצו והשיבו לי דבר נכון עד שלשה ימים". ויועצו כלם וישיבו לו דבר לאמר, /
 [25] כי נכרות ברית עמכם, אבל על תנאי עשר מדדאות⁴²¹ נכרות הברית, כאשר אכתוב אגב גררא⁴²² /
 וישלח הכינו כתבים לכל העירות והכפרים בדברי הברית שכרתו, ולהשיעם שלא ימרדו בו /
 ושלא ילחמו כמנהגם הראשון. וישלח כתבים גדולים לכל המדינות, וישימו אותם אצל /
 פתחי בתי תפלתם להיותם תמיד שם למען יביט ויראה ויקרא כל איש, כי מה ראו על ככה ומה /
 הגיע אליהם.⁴²³ ויכבוש הכינו את כל חוף הים ואת שער אור וכל המכסים, וישם עליהם אנשי משכו, /
 [30] ויסר משם את כל אנשי קירים אשר היו על המכסים. /
 ובעת ההיא קראו אותנו וישביעונו, לאמר להיות תחת ממשלת המלכה יכטירינא יר"ה. /
 ונשבעו כל הקהל להיות תחת ידה, אבל התחננו לכינו לתת כל שאלתנו כאשר אכתוב אגב גררא.⁴²⁴ /

417 צ"ל בתר דנא.

418 צ"ל כרתם.

419 המילה "ולא" מיותרת כאן.

420 מל"א ה: ה.

421 הכוונה היא לתנאים.

422 תנאים אלו אינם מופיעים בטקסט.

423 אסתר ט: כו.

424 פרטים אלו אינם מופיעים בטקסט.

ואחרי כן הלכו מאנשי קהלתנו שלשה אנשים אל עיר קרא טוב, ומקה"ק גזלווא,
ומקה"ק כפא, /
ומקה"ק מנגוב לכרות ברית עם פנטומכי, הכינו הגדול, המושל על קירים, ועם
הכינו והמליץ, /

[11 ב]

[1] ועם כלנדולין,⁴²⁵ ויגידו להם את כל מה שרצינו וכל עצומותינו. והם כתבו כל
מה ששאלו מאתם ולא השיבו /
להם עד אשר ידברו עם הגדולים והפרתמים ועם המלכה יר"ה, כי כתב אשר נכתב
בשם /
המלך אין להשיב.⁴²⁶ וגם לאנשי קירים הישמעלים לא כרתו ברית כהוגן וכשורה
עד שיתיעצו /
עמהם כנ"ל. והמלך שחין גריי כאן הלך למסעיו ויעבור מעברות תמן וילך שם
עם שלש מאות /
[5] איש ושריו, ונשיו, ופלגשיו, וישב שם עד ימות החורף, וישכון שם עד יראה
מה יהיה. /
כתיבת ידי החכם כה"ר עזריה הגביר הנ"ל היא תחת ידי כמה"ר אהרן החכם
המפואר /
קבקצי נרר' /

425 אולי מן המילה התורכית kalantor — איש חשוב; רב השפעה. בתרגומו של פירקוביץ —
ראש המחוז (губернатор), ראו: עיתון, עמ' 132.

426 עפ"י אסתר ח: ת.

מילון⁴²⁷

אבאזא (Abaza) — לא ברור אם עזריה, כמו רבים אחרים, מזהה ארץ זו עם אבחזיה (שוכנת על שפת הים השחור, דרום-מערבית לגרוזיה), או שמא הוא מתכוון לאחד השבטים של העם הצ'רכסי (ראו צ'רכסיה). תרגומו של פירקוביץ אוהז באפשרות הראשונה.

אבדי ולי אגא * vali ağa.

אבלוטא / אבליטא — ייתכן שמדובר במפרץ Avluta באיזור סבסטופול.

אגא (ağa, צורת הרבים: ağalar) — תואר שהועבר מתחום המשפחה לתחום המנהל; תוארו של אדם עשיר ובעל ייחוס; בעל תפקיד חשוב. בקרים היה תוארם של קלגא ונור א'דין (הממונה מטעם הח'אן למושל על חלקה המערבי של הח'אנות, עמד בראש חלק מכווחות הצבא של הח'אן). **אדא** (ada) — אי (טורקית).

אהרן כהן בלבומה — אחד מבני קהילת צ'ופוט'קלעה. פירקוביץ קורא לו בתרגומו הרוסי 'קוצ'ש בלבוש'.

אוזו (Özü) — נהר הדנפר.

אוזו קירים (Özü Kırım) — מבצר בשפכי הדנפר והכוג, מובלעת רוסית.

אוזן בש (Ozen Baş) — ישנם שני כפרים בקרים ההררית: ביזוק (büyük) אוזן בש, נמצא כ-30 ק"מ דרום-מזרחית לצ'ופוט'קלעה. יישוב זה נקרא היום Счастлиное; כדצ'זוק (küçük) אוזן בש, נמצא כ-5 ק"מ דרומית לביזוק אוזן בש. יישוב זה נקרא היום Многогорье.

אולושא — כנראה Aluşta, עיר נמל בחופו הדרומי של קרים, כ-30 ק"מ דרום-מערבית ליאלטה. **אוסמנלי** (Osmanlı) — האימפריה העות'מאנית.

אוצ'אקוב (Oçakov) — או Ozi. כ-30 ק"מ מערבית לשפך נהר בוג.

אוקא / אוקיא / אוקיה — מערבית vakiye; אונקיה.

אוקיות — צורת רבים מאוקיא.

אור או פרקופ (Perekon) — עיר מבצר בעלת משמעות אסטרטגית. מחברת את חצי האי קרים לערבות נוגאי המזרחית. עיר זו חולשת על המיצר המפריד בין הים השחור לים האזובי. הרוסים פלשו לקרים דרך פרקופ-אור בשנים 1698, 1736, 1738, 1771 (עד שנת 1771 היה באור חיל המצב הטורקי).

אורדו (ordu) — צבא.

אורומל = אורומלי.

אורומלי (Urumlı) — אנטוליה ורומליה, החלק האסיאתי והאירופי של טורקיה.

איא בזרי * (Aia Bazari).

איצבייק (Eçkiyak) — אולי הכוונה היא להר Eçki-dag בקרים המזרחית, באיזור סורק.

אכצא = אקצה.

אלמא / אלמה (Alma) — כפר על נהר אלמא, כ-20 ק"מ צפון-מערבית לבאחצ'ה סראי.

אנדולו (Anadolu) — אנטוליה.

אנה איאואנובנה (Анна Ивановна) — קיסרית רוסית. שנות שלטונה: 1730–1740.

אסכי קירים / אסכי קרים (Eski Kırım) = סולכת.

אסכר אפנדי בן מחמד *

אפנדי (efendi) — איש משכיל שאינו שייך לממסד הדתי והצבאי; אדון, מצורף לשם פרטי.

אקכוז / אק כוז (Akköz) — ארסלאן. אחיו של שאהין גראי. בשנת 1780 החמן לקרים יחד עם

427 רוב המילים במילון הן תורכיות, ורק למילים משפות אחרות צוין מקור. השמות הגאוגרפיים שלא נמצאו במפות ושמות האישים שלא ניתו לאתרם ולזהותם מסומנים בכוכבית *.

האח האחר, בהאדיר גראי. אקכו מונה לקלגא, ובהאדיר הוכתר לח'אן. לאחר דיכוי המרד בשנת 1782 הוגלו שניהם לעיר חרסון.

אקכי = אקכו.

אקצה (akçe) או לבן — מטבע כסף עות'מאני קטן, כ־1/20 של גורוש.

ארבת (Arabat) — רצועת חול ארוכה המפרידה בין האגם הריקוב (ראו סיוואש) לבין הים האזובי, ושם יישוב קטן בה.

אריות גורושות רומי (esedi guruş rumi) — הכסף האירופי.

ארסלאן (Arslan) = אקכו.

באגאטיר (Bağatur) — כפר הנמצא כ־5 ק"מ מערבית לכיוך אוזן בש (ראו אוזן בש).

באחצ'ה סראי (Bağçe Saray) — בירת הח'אנות של קרים מראשית המאה ה־16. נמצאת ברכס המרכזי של קרים ההודית. בשנים 1736 ו־1771 פלשו אליה הרוסים.

בגטיר = באגאטיר.

בדקצי = בדקצי'.

בדקצי' (Badakçi) *

בהאדיר גראי (Bahadır Gray) — אחיו של הח'אן שאהין גראי. מרד בשאהין גראי בשנת 1780, והמורדים הכתירוהו לח'אן. בתום דיכוי המרד בשנת 1782 הוגלה לעיר חרסון.

בוגז (Boğaz) — מעבר הרים.

בוטקלי (Botaklı) — קוזקים של חיל ופורה'יה, שהיו בשירות העות'מאנים.

בוויכ = ביוכ.

בולוכ בשי (bölük başı) — מפקד פלוגה.

בחדיר = בהאדיר.

בחצא סריי / שריי = באחצ'ה סראי.

בטיר גריי = בהאדיר גראי.

בטיר מורזא *

ביוכ (büyük) — גדול.

ביי (Bey) — אדון. בח'אנות של קרים — התואר של ראשי השבטים הטטאריים. ביי היה בעל קרקעות (beylik), וגייס צבא בשטחים שהיו בתחום שיפוטו.

בייליק (beylik) — האדמה שהייתה תחת שליטתו ותחום שיפוטו של ביי.

בכצא סריי / שראי / שריי = באחצ'ה סראי.

בליקלוא = בלקלוא.

בלקלוא (Balaklava) — או Chembalo, עיר בדרום־מערב קרים על מפרץ בלקלוא. הגנואזים כבשוה במאה ה־14, ומאו ישנן ידיעות על האוכלוסייה היהודית שם. בשנת 1475 כבשו אותה העות'מאנים, ובנו שם מספנה.

בנימין בן שמואל אגא — אחד מראשי הקהילה הקראית בצ'ופוט־קלעת. היה אחראי לטביעת מטבעות בחצרו של הח'אן שאהין גראי, ולאחר הכיבוש הרוסי המשיך לייצג את הקהילה בפני השלטונות. בשנת 1795 נבחר יחד עם שלמה בן נחמו בבוויץ ועם יצחק בן שלמה לוצקי מצ'ופוט־קלעת לנסוע לפטרבורג, ולהיפגש עם יקטרינה. המשלחת הצליחה לקבל עבור העדה הקראית פטור מהמס הכפול שהוטל על יהודי רוסיה. נפטר בשנת 1822.

ברות חנא = ברות ח'נאה.

ברות ח'נאה — צ"ל barud hane, בית ייצור לאבק שרפה.

ברייחות = ברות ח'נאה.

בש בולוכ בשי (beş bölük başı) — מפקד חמש פלוגות.

בשאוי / בש אוי (Beş Öy) — כפר כ־20 ק"מ מזרחית לבאחצ'ה סראי.

בשלי (başlı) — משמר ראש.

בשליילר (başlılar) — צורת רבים מבשלי.

גאזי (gazi) — לוחם ג'יהאד.

גוברנייה (губерния) — היחידה האדמיניסטרטיבית הגדולה ביותר באימפריה הרוסית.

גזלוב = גזלווא.

גזלווא (Gözleve) — או Evpatoria. עיר השוכנת על חופה המערבי של קרים. אחת מערי הנמל הגדולות בקרים, שהתנהל בהן מסחר בין־לאומי. הרוסים פלשו אליה בשנים 1736 ו־1771.

גורוש (gurus) — מטבע כסף באימפריה העות'מאנית. במאה הי"ח אלף גורושים עות'מאניים היו שווים ל־80 רובל באימפריה הרוסית.

גיניצבא (Ceniçke) — מפרץ בצפון קרים, היום נקרא Геническ.

ג'פחנא (çifhane) — מחסן תחמושת.

ג'פתנאלר — צ"ל çifteler, רוכים דר־קניים.

גראף (rpaф) — תואר אצולה ברוסיה.

דבלט גריי / גראי = דוולת גראי.

דוולת גראי (Devlet Giray) הרביעי — ח'אן טטארי. שלט בשנים 1769–1770, 1777–1777.

דולט גריי / גראי = דוולת גראי.

דורבין (dürbün) — משקפת.

דיוואן (divan) — בח'אנות של קרים — המועצה הח'אנית, ממשלה.

דפתרדר אגא (defterdar ağa) — ראש משרד הרישום; שר האוצר.

האליים = חאליים.

הורדה — (horda) מחנה נוודים; קבוצת שבטים.

הינטן — מן המילה hinto, עגלה (הונגרית).

וזיר (vezir) — ראש השרים.

ולי (vali) — ראש היחידה האדמיניסטרטיבית הגדולה ביותר, ולאייט (eyalet).

זרפחנא (Zarphane) — מטבעה.

זרת — מידת אורך.

חאליים גראי (Halim Giray) — אחד ממחננגי הח'אן שאהין גראי. בשנת 1781 גייס מורדים

על־מנת להדיח את שאהין גראי ולהעלות לשלטון את אחיו, בהאדיר גראי.

ח'אן — תואר מושל תורכי או מונגולי, המצורף לשם פרטי; ראש הח'אנות.

ח'אנות — המדינה וצורת השלטון שהייתה קיימת בקרים עד הכיבוש הרוסי בשנת 1783.

חוג'ת (hujjet) — עדות, תעודה, צו; דרגה של איש דת מוסלמי.

חודזיטלר (hujjetler) — צורת רבים מחוג'ת.

חמיד = עבד אלחמיד הראשון.

חרופות — צ"ל huruf, מן המילה הערבית hurufa, גילדה; מלאכה, מקצוע.

חרסון (Kherson) — או Khersones. שוכנת על חופו המערבי של חצי האי חרסונס.

חתיכה = אקצה.

טופ (top) — תותח.

טופ חנא = טופ ח'נאה.

טופ ח'נאה (top hane) — מחסן או בית יציקה לתותחים.

טופלילר (tophilar) — תותחנים.

טופצו = טופצ'י.

טופצ'י (topçu) — חיל תותחנים.

יאסף אגא = יוסף אגא

יארליק (yarlık) — (1 כתב זכריות; 2) תעודה המאשרת זכריות או סמכות בתחום מסוים מטעם

הח'אן.

יגי קלעא = יני־קלעה.

יגיר = יגר.

יגר (Jäger) — חיל קומנדו רוסי (גרמנית).

ידיסאן (yedisan) — אחד השבטים הנוגאיים. נדרו באזור שבין נהר הבוג הדרומי לבין נהר

הדנסטר.

ידיצ'קול (yediçkul) — אחד השבטים הנוגאיים. נדרו באזור שבין נהר דנסטר לנהר דנובה.

יוסף אגא — אחד מראשי העדה הקראית בקרים, ראש המטבעה של הח'אן.
יילה (yayla) — משכנות הקיץ של נוודי ההרים.

יישמיל מורזא *

יני-קלעה (Yeni-Kale) — מבצר הנמצא על מיצר כפא. העות'מאנים בנו אותו בשנת 1703 על-מנת למנוע את חדירת הרוסים לים השחור. הרוסים השתלטו עליו בשנת 1711, ושמרו עליו על-פי הסכם השלום בין רוסיה לאימפריה העות'מאנית ככוצ'ק-קיינרג'י בשנת 1774.

יקוב עגא — הפקיד הקרימאי שמונה מטעם רוסיה, אחראי על המתרגמים.

יקטרינה השנייה (Екатерина) — קיסרית רוסית. שנות שלטונה: 1762–1796.

ישראלוב (Yaşlov) — היו שני כפרים בשם ישראלוב: ביוזק ישראלוב, כ-1.6 ק"מ צפון-מערבית לבאחצ'ה-סראי. סראי, וכוצ'ק ישראלוב, כ-6 ק"מ צפון-מערבית לבאחצ'ה-סראי.

ישמעאלים — עזריה משחמש במילה זו ביחס לטטארים.

כאן = ח'אן.

כאסא אכצסי (kese akçesi) — שק מטבעות.

כאפה = כפא.

כוכ טובא (Kok Tobe) — היום עיירת נופש כ-22 ק"מ דרום-מערבית לפיאודוסיה (כפא), נקראת Коктыбель.

כוצ'וק (küçük) — קטן.

כוראן (kuren) — (1) צורת הגנה האופיינית לקוזקים: המתגוננים מסתתרים מאחורי עגלות המוצבות בצורת ריבוע. (2) גודל של קוזקים. עזריה משחמש כמשמעות הראשונה של המילה. מקורה של המילה כמונגולית, והיא קיימת גם ברוסית, באוקראינית ובפולנית.

כורן = כוראן.

כטארינה / כטרינא = יקטרינה השנייה.

כיצ'ק = כוצ'וק.

כידר (Kaydar) *

כינאז = כינס.

כינס — (князь), נסיך; תואר אצולה ברוסיה.

כניוז = כינס.

כפא (Keffe) — או Feodosia, עיר נמל, אחת מערי הנמל הגדולות ביותר בחופו המזרחי של קרים. נמצאת בגבול ערבות מזרח קרים. הרוסים פלשו אליה בשנת 1771, ולאחר חתימת הסכם השלום ככוצ'וק-קיינרג'י (1774) היא עברה לידי הח'אן.

כפ'ס = כפ'ז.

כר'ץ = כר'ץ.

כרמנצ'ק = כרמנצ'יכ.

כרמנצ'יכ (Kermençik) — היו שני כפרים בשם זה: העליון כ-3 ק"מ דרומית לצ'ופוט-קלעה, והתחתון כ-18 ק"מ דרומית לבאחצ'ה-סראי.

כרץ' (Kerç) — עיר נמל בחופו המזרחי של חצי האי קרים, במיצר כפא. הרוסים פלשו אליה בשנת 1771, והחזיקו בה על-פי הסכם השלום עם האימפריה העות'מאנית ככוצ'וק-קיינרג'י (1774).

לבנט עגאסי = לבנט עגסי.

לבנט עגסי (Labant Ağası) — אחד מראשי המרד נגד הח'אן שאהין גראי אשר פרץ בשנת 1777. לישא (Lişa) — אחד מראשי המרד נגד הח'אן שאהין גראי אשר פרץ בשנת 1777.

לבה (Laha) — כפר צפונית לכרמנצ'יכ, כ-6 ק"מ דרומית לטפה כרמן.

מגזיל חנא — צ'ל menzil hane — תחנת דרכים.

מולה (mulla) — איש דת מוסלמי.

מוללר (mullalar) — צורת רבים ממולה.

מוסכוב = משכו.

מופטי = מופתי.

מופתי — הסמכות הגבוהה בענייני החוק המוסלמי, הפוסק.

מורדר — צ"ל mahardar, טמא.

מורזא (murza) — קיצור של אמיר זאדה (amir zadeh), נסיך, בעל ייחוס (פרסית); בקרים — בני הביים.

מורכס = מורקס.

מורקס (murakkez/s) — פקידים בעלי משרה גבוהה (ערבית).

מחמד עגא *

מחמד שח בג — מקורבו של שאהין גראי, אחד משריו.

מחמוד בג = מחמד שח בג.

מיירים — מנזר אשכבת הבתולה מרים, מן המנזרים היוונים-אורתודוקסיים החשובים בקרים, נוסד בתקופה הביזנטית. הח'אנים הראשונים של קרים נידבו לו אדמות. בהיותו שוכן סמוך לבאחצ'ה-סראי הכירה, המנזר נעשה למעין מרכז רוחני של יווני קרים.

מירטשת אגא — ראש העיר גוזלווא.

מנבט גראי מורזא (Mambet Giray murza) — ראש השבט הנוגאי ידיסאן. חמך בברית בין הנוגאים לרוסיה עוד לפני הכתרתו של שאהין גראי.

מנגופ (Mangup) — עיר מבצר כ־20 ק"מ מזרחית לסבסטופול. עד שנת 1793 ישבה שם קהילה קראית.

מנגלי גראי (Mengli Giray) — החאן של קרים. שנות מלכותו: 1467–1474, 1475–1476, 1478–1514.

מנסור (Mansur) — אחד השבטים הטטאריים בני האצולה ובעלי ההשפעה שהשתתפו בבחירתו של הח'אן החדש.

מריאופול (Mariupol) — עיר על שפת הים האזובי, כ־150 ק"מ מערבית לעיר אזוב. הקימו אותה יוצאי מרים-דורה, הבקעה שבה היה מנזר אשכבת מרים.

משך (Meshekh) = משכו.

משכו (Masku) — רוסיה. כינוי זה בא כנראה מהמילה המקראית 'משך' — "...שים פניך אל גוג ארץ המגוג נשיא ראש משך" (יחזקאל לח: ב).

נוגאי (Noğay) — טטארים נודדים שחיו בערבות בצפון קרים. הם התחלקו לשבעה שבטים; הגדולים ביניהם היו ידיסאן (yedisan) וידיצ'קול (yediçkul). בעבר הייתה ברית בינם לבין השבטים המונגולים שהתפלגו במאה השמינית מהורדת הזהב. הח'אנות של קרים הכניעה את הנוגאיים במאה ה־18.

סאה — מידת נפח.

סהב = סהיב.

סהיב גראי הראשון (Sahib Giray) — שנות שלטונו: 1532–1551.

סהיב גראי השני — שנות שלטונו: 1772–1775.

סובורוב, אלכסנדר וואסילייביץ' (Суворов Александр Васильевич) — גנרל רוסי. שנות חייו: 1730–1800. משנת 1778 היה ראש הפיקוד בקובאן ובקרים, והקים מערכת ביצורים לאורך החוף של קרים. היה אחראי על העברת הנוצרים מקרים לפלך אזוב בשנת 1779.

סובורוף / סובורוב.

סודק (Sudak) — או Sogdaya, עיר נמל, כ־70 ק"מ מערבית לכפא.

סולדת (coladat) — חייל (רוסית).

סולטאן — בח'אנות קרים — תואר לבני הח'אן משושלת גראי.

סולימאן אגא — מושל עות'מאני שנשלח לקרים בשנת 1780. תפקידו היה לארגן מרד נגד שאהין גראי בקרב השבטים הנוגאיים.

סולחת (Sulhat) — בירתם הראשונה של הח'אנים בקרים, שנקראה קירים (אחר-כך כל חצי האי קיבל שם זה), ולאחר מכן — אסקי קרים (Eski Kırım), קרים הישנה. שוכנת כ־25 ק"מ מערבית לכפא (פאודוסיה).

סותכויי *

סיג — אסיגנאציה, שטר כסף רוסי.

סיוואש (Sivaş) — האגם הרקוב, מפרץ ארוך וצר במזרח חצי האי קרים. מקום הפקת מלח, מוצר חשוב של הייצוא הקרימאי. בענף זה שלטו יהודים קראים עשירים מצ'ופוט'קלעה.
סייט (Seit) — אחד מראשי המרד נגד הח'אן שאהין גראי שפרץ בשנת 1777.
סייט / סייד שח מורוזא בן גלל בג *

סיימן (seimen) — יחידה נבחרת בצבאו של הח'אן שאהין גראי.

סילחשר (silahşar) — נושא כלים; איש חמוש.

סלים גראי השלישי (Selim Giray) — שנות שלטונו: 1764–1767; 1770–1771. ברח מקרים לאחר החתימה על הצהרת כוונות בדבר הסכם בין קרים לרוסיה בקראסובאזאר ב-27 ביולי 1771, משום שלא רצה לקחת על עצמו אחריות על חתימתו לפני האימפריה העות'מאנית.
סמר = סמרה.

סמרה (Samara) — עיר על נהר סמרה, אחד מיובליי המזרחיים של הדנפר.

סרבז (sarbaz) — חייל (פרסית).

סרעסכר (serasker) — באימפריה העות'מאנית — ראש הצבא; בח'אנות קרים — נציגו של הח'אן בהורדות נוגאי, ולעתים גם בצ'רכסיה.

עבד אלחמיד הראשון — סולטאן עות'מאני. שנות שלטונו: 1774–1789.

עבדאללה הוויזר (Abdullah Vezir) — אחד ממקורבי שאהין גראי ח'אן ומחברי הדיוואן. המורדים רצחוהו בשנת 1778.

עגא = אנא.

עגלר — צורת רבים מעגא.

עורקין *

עזאמט אגא / עגא (Azamet ağa) — אחד ממקורבי שאהין גראי. בשנת 1777 החכיר לו הח'אן גביית מס בקר ככמה אזורים של קרים.

עמלקים — כינוי לארמנים.

עסכר (asker) — חייל (ערבית).

פאנין, ניקיטה איבנוביץ' (Панин Никита Иванович) — גראף, דיפלומט, מדינאי. שנות חייו: 1718–1783. השתתף בהפיכת חצר ככתוצאה ממנה הגיעה יקטרינה לכס השלטון. בעת שהותו בקרים שימש יועץ לשאהין גראי מן הצד הרוסי. בשנת 1770 הועמד בראש הצבא הרוסי השני, ונשלח לקרים על-מנת לנתק את הטטארים מזיקתם לשער העליון.

פג'אבר (peygamber) — נביא.

פרודוסכי = פרודורובסקי.

פרודורובסקי = פרודורובסקי.

פוטומכיי = פוטיומקין/פכטומכיי.

פוטיומקין, גריגורי אלכסנדרוביץ (Потемкин Григорий Александрович) — נציגה של יקטרינה בדרום רוסיה. השתתף בכיבוש קרים, והעביר אזור זה לידי האימפריה הרוסית. תפס מספר משרות גבוהות הן בצבא הן באדמיניסטרציה האזרחית. שימש בין השאר ראש מחוז (גוברנייה) של נובורוסיה, אזוב ואסטרחאן. נשא תואר של הנסיך הטברי (קרימאי).

פולק (полк) — גדוד (רוסית).

פטרוביץ (Петровиц) — קונסול רוסי.

פטרוויץ = פטרוביץ.

פירקוביץ, אברהם בן שמואל — שנות חייו: 1787–1874. אחד מראשי העדה הקראית במאה ה-19 באימפריה הרוסית, שתדלן ואספן כתיבידי יהודיים קראיים ורבניים, אשר נמכרו לספרייה הקיסרית הציבורית של פטרבורג. נאבק על האמנציפציה של הקראים באימפריה הרוסית. ניסה להוכיח לשלטונות כי הקראים התיישבו בקרים עוד לפני הספירה ולכן, בניגוד ליהודים רבניים, אינם אחראים לצליבת ישו.

פנטומכיי = פוטיומקין

פרודוסכיא = פרודורובסקי.

פרודורובסקי, אלכסנדר אלכסנדרוביץ (Прозоровский Александр Александрович) — נסיך

(князь) וגנרל פלדמרשל בצבא רוסיה. המלכה יקטרינה שלחה אותו באוקטובר 1776 לפלוש לקרים. ריכז את המרידות נגד שאהין גראי, והגן על שלטונו של הח'אן עד הדחתו מכס השלטון. פרקופ = אור.

פשא (paşa) — באימפריה העות'מאנית התואר הגבוה ביותר במנהל, הן אזרחי הן צבאי. **צובש** = סיוואש.

צונגר (Çongar) — תעלה בצפון קרים, באזור סיוואש.

צ'ופוט-קלעה (Çufut Kale) או Kirk Yer — עיר מבצר, מיקומה כשני ק"מ מהעיר באחצ'ה סראי. מקום יישובה של הקהילה הקראית הגדולה בקרים. עד ראשית המאה ה-16 הייתה בירתה של הח'אנות.

צורצונא *

צרכז — עם שחי בצ'רכסיה.

צ'רכסיה — חבל ארץ באזור קובאן, בין נהר הדון לים השחור.

קאימקאם (Kaimakam) או קאים מקאם (ערכית) — ראש הנפה, kaimakamlık. בקרים — כמו קרי, ייצג את הרשות המשפטית. נוסף על כך ביצע גם פעולות שיטור, והוציא לפועל הוראות מיוחדות של השלטונות. בשנת 1783 היו בקרים שש נפות קאימקאם, והן כללו 44 קדיליקים.

קאסים פשא (Kasim paşa) *

קאצי = קרי.

קבדתי או Kabarda — השם הקודם של נהר בלבק (Belbek), מערבית לבאחצ'ה סראי. נקרא כך כנראה עקב היישוב הקבדני שהיה באזור זה בעבר.

קדי (1) שופט אסלאמי; (2) קדיליק, כשמונה ק"מ דרומית לבאחצ'ה סראי.

קדי עסכר אפנדי — השופט הראשי.

קדיליג = קדיליק.

קדיליק (kadılık) — מחוז משפטי, תחום השיפוט של קרי. יחידה אדמיניסטרטיבית קטנה יותר מ-kaimakamlık. לדוגמה, נפת הקאימקאם של באחצ'ה סראי, שכללה 293 כפרים, מנתה בשנת 1783 שישה קדיליקים.

קובאן (Quban) — אזור נרחב הסמוך לחצי האי תאמאן, בין הים השחור לים האזובי, מערבית לרכס המרכזי של קווקז.

קווש (Kouş) — כפר, כ-25 ק"מ דרום-מזרחית לבאחצ'ה סראי. היום נקרא Шелковичное.

קול אפנדי *

קולא — צ'ל gulle, כדור.

קומפרא — צ'ל kumbara, פצצה.

קונק (konak) — לינה; אכסניה.

קוסטנדינא / קוסטנדינה — איסטנבול.

קופייקה (копейка) — מטבע רוסי קטן, 1/100 של רובל.

קורטון — תרמיל מקרטון ובתוכו אבק שרפה.

קורלי *

קזי = קרי.

קזי כרמן — מבצר עות'מאני בדרום אוקראינה, היום העיר Берислав.

קוסכר אפנדי = קדי עסכר אפנדי.

קטא קודלוסו *

קטירשח סראי — ארמונו של Katur Şah murza, בן-זמנו של שאהין גראי. כנראה אחוזה או כפר.

קטנא *

קיימקם = קאימקאם.

קירים (Kırım) — חצי האי קרים; עיר קירים = אסכי קירים = סולכת.

קילבורון (Kilburun) — מבצר על הר, כ-25 ק"מ דרום-מזרחית לסבסטופול. חולש על מעבר

הרים שבו עוברת דרך מחופה של קרים לחצי האי חסונס. המבצר היה בעל משמעות אסטרטגית חשובה במאבקם של העות'מאנים נגד הקוזקים מזפורהיה.

קלגא (kalğa) — המשנה לח'אן משושלת גראי, אך אינו בנו של ח'אן. בדרך כלל היה ממונה מטעם הח'אן למושל על חלקה המזרחי של הח'אנות, ועמד בראש מרבית כוחות הצבא של הח'אן. **קלוגה** (Qaluga) — עיר דרום-מזרחית למוסקבה.

קליון — ספינה גדולה (צרפחית).

קמיש בורון (Kamış Burun) *

קפיז — מידת נפח.

קפיקולו (Kapikulu) — 1) עבדו האישי של הח'אן, המקורב אליו ביותר; 2) חיילים בצבא הקבע של הח'אן, נושאי נשק חם, שקיבלו תשלום על שירותם מן הח'אן.

קצי = קדי.

קצי / קדי עסכר (kazi asker או kadi asker) — השופט המוסלמי הצבאי הראשי.

קראבול (Karavul) — חיל משמר, סיירת.

קראסוב / קרא סוב = קראסובאזאר.

קראסובאזאר (Karasubazar) — עיר השוכנת כ־50 ק"מ מזרחית למריאופול, על נהר ביוכ קראסו. היום נקראת Белогорск. בעבר הייתה אחת הערים הגדולות בקרים, ובה אוכלוסייה יהודית רבנית וקראית.

קרבול = קראבול.

קרים גראי (Kırım Giray) — שנות שלטונו: 1758–1764, 1768–1769.

רובל — מטבע רוסי.

רובלא = רובל.

רומיאנצב, פיוטר אלכסנדרוביץ (Румянцев Петр Александрович) — שנות חייו: 1725–1796. גראף, גנרל פלדמרשל, הביס את הצבא העות'מאני בשנת 1774 בעת המלחמה בין רוסיה לאימפריה העות'מאנית (1774–1768) לאחר שחצה את נהר דנובה עם חייליו, וכתוצאה מכך נחתם באותה שנה הסכם שלום בכוצ'יכ-קיינרג'י בין רוסיה לאימפריה העות'מאנית.

רומיים — כינוי ליוונים.

רוסטוב (Ростов) — עיר על נהר הדון, כ־30 ק"מ מזרחית לאוזוב.

ריא = רעאיא.

רסטוב = רוסטוב.

רעאיא (raya) — נתניי האימפריה העות'מאנית (ערבית); כאן — בני חסות, דיימי.

שאהין גראי (Şahin Giray) — הח'אן האחרון של קרים. שנות שלטונו: 1777–1782; 1783. עלה לשלטון בתמיכת הרוסים, הודח, היגר לאימפריה העות'מאנית והוצא להורג על-פי צו הסולטאן העות'מאני.

שאחין גראי / גריי = שאהין גראי.

שהיד (şahid) — חלל מלחמה מוסלמי.

שהין גראי = שאהין גראי.

שולטאן = סולטאן.

שחיט = שהיד.

שחין גראי / גריי = שאהין גראי.

שחן גרי = שאהין גראי.

שייט = סייט.

שירין (Şirin) — ראו מנסור.

שלטון = סולטאן.

שלים = סלים.

שן קזגי *

שקל — משקל. 48 משקל = שבע רובל ו־20 קופייקות בכסף הרוסי; 24 משקל = שלוש רובל ו־60 קופייקות; 12 משקל = רובל אחד ו־80 קופייקות.

ששליק *

תאמאן (Taman) — 1) חצי אי הנמצא מזרחית למפרץ כרץ'; 2) עיר בחצי האי תאמאן.

תוגר — האימפריה העות'מאנית.

תוגרים — עות'מאנים.

תמן = תאמאן.

תרג'ימן — ראש המחלקה העוסקת בתרגום מטטארית לרוסית. שלטונות רוסיה הקימו

את המחלקה הזאת בקרים. והיא שירתה שם את הפקידים מטעם הממשל הרוסי.

נספח ב

רשימת ראשי תיבות

- א' — אחד / אמן
 א"כ — את כל / אם כן
 אח"כ — אחרי-כן
 אכ"ר — אמן כן יהי רצון
 בלאו"ר — בן לאדון ורב
 ב"ה — ברוך השם
 כילא"א — כן יהי לרצון אמן ואמן
 ג"כ — גם כן
 הי"ד — ה' ייקום דמו
 הש"י — השם יתברך
 ירו' — ירושלמי
 יר"ה — ירום הודו
 כ"מ — כבוד מורנו
 כ"ר — כבוד רבנו
 נ"ע — נוחו עזן
 ע"כ — עם כל / על כן
 ע"פ — על פי / על פני
 ק"ק — קהל קדוש
 ר"ח — ראש חודש
 ר"ל — רצונו לומר / רוצה לומר

נספח ג

הרשימה על העלילה נגד הקראים ועל הוצאתם להורג

כתב יד זה⁴²⁸ כולל גרסה שונה של האירועים שעזריה מזכיר (12–16, 3 א') הנוגעים לעלילה נגד הקראים ולהוצאת שני קראים להורג בגזלורא ובכאחצ'ה סראי.

נוסח הרשימה

בשנת התקל"ח⁴²⁹ ליצירה נחלה עזרא בבש, והתולה הוא גראי ח'אן. והסבה היתה מאת העמלקים ששמו עליו עלילות דברים אשר לא כן הי"ד, כיום ראשון לשבוע י"ג לחדש אייר כ"ב לספירה וזה המעשה היה בבחצא סראי. אמנם בגזלוב כמו כן תלו איש אחד מהיהודי, שמו ג"כ עזרא וכינויו קיסיקאצ'י. וגם זה נחלה מפני עלילות העמלקים הי"ד. מי שמע כזאת? מי ראה כאלה הצרות הגדולות והמהומות הרבות? הש"י ישמרנו מכל צרה וצוקה, ומכל זעם ועברה, ואודיע הסבה מפני מה נתלו שניהם על העץ שבגזלוב.

היה עמלק אחד גדול בין העמלקים ועשיר מעשיריהם. ובהיות המלחמה בין מוסכוב ובין אנשי קירים והמיתו הישמעאלים את עמלק ההוא הגדול על ידי איברהים אגא, גדול הישמעאלים. ובזמן ההוא היו אלו שני היהודים הולכים ושבים לקוֹק של איברהים אגא, וחשבו העמלקים מפני הליכתם וביאתם משם הם⁴³⁰ היו הסבה הראשונה להמיתו. ולכן מצאו סבה ועלה העמלקי מצד זה, ואמרו למלך כך וכך, והלשינו כך וכך, ומפני זה נתלו. תהא מיתתם כפרתם, אמן. ובמיתתם יכפרו נפשנו ממות אמן כיל"א.⁴³¹

428 טקסט זה נכתב יחד עם כמה טקסטים אחרים על דפים ריקים שבין כתבי-היד של הספר רוח חן זה של חוֹק אמונה בכתוב קרימאי. ראו: IOS, B 156, p. 120 a.

429 שנת 1778.

430 שהם.

431 כנראה. ככה יעשה לאיש.

נספח ד

על תרגומה הרוסי של הכרוניקה בידי פירקוביץ

תרגומו הרוסי של אברהם פירקוביץ פורסם לראשונה בשנת 1856 ככתב העת של החברה ההיסטורית הקיסרית.⁴³² פירקוביץ פרסם את תרגומו בשם "המאורעות שהתרחשו בקרים בימי שלטונו של שאהין גראי ח'אן". לטקסט של עזריה מצורפת גם כרוניקה נוספת⁴³³ מאת כרוניקן קראי אחר, ר' יעקב בן ר' מרדכי,⁴³⁴ שמתאר אירועים בקרים בשנים 1683–1688. ר' יעקב מתמקד באירועים מדיניים, בהפיכות חצר, באסונות טבע, במחירים בשוק, בשערי המטבעות ועוד. כנראה, פירקוביץ תרגם גם חיבור זה לרוסית יחד עם חיבורו של עזריה, אך אין לנו שום מידע עליו, ולא ידוע דבר על המקור העברי של הטקסט. לא ברור אם התרגום שבידינו משקף את הטקסט השלם או רק קטע ממנו. הכרוניקה של עזריה פורסמה ברוסית בפעם השנייה, ללא הטקסט של ר' יעקב בן ר' מרדכי, בשנת 1911, בכתבי-עת קראי בשפה הרוסית – "חיי הקראים".⁴³⁵

פירקוביץ פרסם את תרגומו לכרוניקה בעת מלחמת קרים, כאשר צ'ופוט'קלצה כמעט נלכדה בידי צבא פיימונט, שנלחם לצד הצבא העות'מאני. פירקוביץ עצמו ישב אז בעיר לוצק, בוילנא ובפטרבורג לסירוגין, ועקב אחר המתרחש בחזית. הקוראים הרוסיים קיבלו בשנה זו הודעות ראשונה להכיר את עמדתה הפוליטית של העדה הקטנה, שכמעט ולא נודעה לפני תחילת פעילותו של פירקוביץ. פרסום הנושא הקראי, וכמובן נטיותיהם הפוליטיות של בני העדה, נועד להשפיע על הכרעת דעת הקהל הרוסי לטובת הקראים, שבתקופה זו נאבקו על האמנציפציה בחברה הרוסית. ראשי העדה הקראית, ופירקוביץ ביניהם, הציגו את עמדתם כקבוצת מיעוט ליראלית כלפי השלטונות, רחוקה מן היהדות התלמודית, ורוחשת כבוד כלפי הנצרות. כנראה מסיבה זו, ועל-מנת להדגיש את קרבתה של הקראות לנצרות, פירקוביץ מתרגם את שם תג השבועות, אצל עזריה – "מתן תורה" (4, 72, א'), כתג השילוש (Троица).⁴³⁶

תרגום הכרוניקה של עזריה לרוסית בידי פירקוביץ ראוי לתשומת לב מיוחדת מבחינת 'עריכת' הטקסט במהלך התרגום. ניתן להבין את אופן עבודתו של פירקוביץ ואת משמעות השינויים שהכניס לתרגומו רק בהקשר של תפיסותיו האידיאולוגיות ומטרות פעילותו. הסטיות מן הטקסט המקורי בתרגומו של פירקוביץ נובעות מהתאוריות החדשות שלו, שמטרתן הייתה להוכיח כי דרכם של הקראים שונה מזו של היהודים הרבניים, הן מבחינה היסטורית הן מבחינה דתית. פירקוביץ השתדל לשכנע את השלטונות הרוסיים כי אבות הקראים התיישבו בקרים כבר כמאה השישית לפנה"ס, וכי הם אינם נושאים באחריות לצליבתו של ישו כיהודים הרבניים. כך הוא כתב בספרו 'חותם חכנית':⁴³⁷ "ידענו באמת שהם הרגו את רב ענן הגשיא"⁴³⁸ יר"א... ואין זה

432 Азария Бен Элия, "События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин Гирея Хана", Временник императорского московского общества истории и древностей российских, XXIV (1856), с. 101-134. היום ניתן למצוא טקסט זה באינטרנט: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Rabbi_azarja/text.htm.

433 בכתב העת של החברה ההיסטורית הקיסרית, 131–134.

434 סביר להניח כי איש זה היה סופר מהעיר מנגופ שחי כמאה הי"ו. שמו מופיע בקולופונים על גבי כתבייד קראיים רבים שהוא העתיק.

435 Азария бен Элия, "События, случившиеся в Крыму в царствовании Шагин Хана", Караимская жизнь 5-6 (1911), с. 52-59. (בהמשך עיתון).

436 עיתון, עמ' 129.

437 א' פירקוביץ, חותם חכנית, דף נ"ד, ע"א.

438 הטענה כי יהודים רבניים הרגו את ענן אינה אלא המצאתו של פירקוביץ. הוא מסתמך על קירקאסני, אשר הזכיר קשר נגד ענן, אך לא טען כי הרבניים הרגו אותו. ראו: B. Chiesa

מן התימה, כי אפילו הרגו את ישוע בן מרים הצדיק התם והישר ירא אלהים, המושיע את רוב האומות מעבודות הזרות הקדמוניות, והוכיח במישור והעמידם על יסודי הדת שקבלו ממנו עיקר מציאות השם וחידוש העולם והשגחתו הפרטית והנבואה וחזרה מן השמים ושכר ועונש... והב' שהיה מתנגד לחזרת המשנה, כמו שהיו מתנגדים הקודמים ממנו מבני מקרא.⁴³⁹ ההקבלה בין ישו לענן בן דוד והאשמת הרבניים במוותו של ישו ברוח נוצרית מסורתית נועדו להדגיש את היחס החיובי של הקראים כלפי הדת השולטת ואת ההבדל בין הקראים ליהודים הרבניים. הטענות מן הסוג הזה שהשמיע פירקוביץ למעשה שימשו כלי במטרה להשיג זכויות אורח לעדה הקראית באימפריה הרוסית.

תרגומו של פירקוביץ איננו מדויק עקב השינויים מסוגים שונים שהוא הכניס לטקסט. על-פירוב השמטותיו מהטקסט נבעו מכך שהוא לא ייחס חשיבות לפרטי התיאורים, לא הבין מספר מקומות בכרוניקה, או הוסיף הסברים בטקסט במקומות הבלתי כרוכים לקורא הרוסי. אמנם לעתים החיסורים, וכמותם הייתורים מפרי עטו של פירקוביץ, הם בעלי אופי מגמתי. לדוגמה, המילים "בני ישראל" (ראו למשל 2, 10 א'), או "יהודים" (ראו למשל 2, 85 ב'), שמופיעות אצל עזריה ביחס לקראים, מתורגמות בכל מקום אצל פירקוביץ לרוסית כ"קראים". עזריה עצמו, לעומת זאת, כלל אינו משתמש במילה זו. רק במקום אחד הוא משתמש בצידוף "בני מקרא" על-מנת להדגיש כי מדובר הן ביהודים רבניים והן בקראים: "צטארו אנחנו בני מקרא ורבנים היושבים בעיר קרא טוב" (4, 47 א'). פירקוביץ תרגם כאן את המילים האלה כ"קראים ויהודים".⁴⁴⁰

כמובן, מענין התרגום של פירקוביץ בטקסט הרוסי בדבר העלילה של הארמנים והאלבנים נגד הקראים שמרדו כביכול במלכות. המאשימים הציגו את "דגל המרד", שתפרו בעצמם מהטלית. כך כותב על זה עזריה: "... שלקחנו מידם והוא אמרם דגל כי יש בתוך השלל שיעור עשרה טליטים".⁴⁴¹ ויקחו א' מהטליט ויתפרו בקצו מבגדי משי אדומים... ויאמרו: "זאת מצאנו כי דגל היהודים זה..." (84-85 ב.). פירקוביץ מתרגם: "...לאישור אמתות עלילתם הם לקחו מצטה שמשמשים בו יהודים רבניים בעת תפילתם ויתפרו בקצו משי אדום..."⁴⁴² עזריה כותב כי הרבניים שהעידו לטובת הקראים אמרו: "... זה טליט שלנו שמשמשים אנחנו בעת התפילה על ראשינו" (98, 2 ב.). כידוע, גם קראי קרים (ומזרח אירופה) השתמשו בטליתות בעת התפילה,⁴⁴³ ובאמירת הרבניים ניתן לראות שהמילה "אנחנו" מכוונת לכל היהודים, ללא הבדל עדתי. עם זאת, פירקוביץ מצא לנכון להראות לקורא הרוסי הבדל בין הקראים לרבניים, וזאת למרות שהבדל זה הוא מדומה לחלוטין.

במקום המילה "אחינו" אצל עזריה (87, 2 ב'), שמשמעותה בהקשר זה היהודים הרבניים, ושהייתה נפוצה ביותר בספרות הקראית במוכן זה, פירקוביץ כותב "יהודים רבניים" (евреи раввиниты), על-מנת להימנע מהדגשת קרבת יתר בין העדות.

דבר נוסף הבולט בתרגומו של פירקוביץ הוא היחס כלפי הרוסים. אין ספק שאהדתו של פירקוביץ הייתה נתונה לצד הרוסים. הוא מדגיש בתרגומו את התנהגותם הנכונה של המפקדים הרוסים במידה בולטת יותר מאשר עזריה. האחרון כותב: "... ואם תרצה"⁴⁴⁵ לשרף את בכצא

& W. Lockwood, *Ya'qub Qirqisani on Sects and Christianity. A translation of "Kitab al-anwar"*, book 1, p 135

439 חותם תכנית, דף נ"ד, ע"א.

440 עיתון, עמ' 129.

441 צ"ל טליתות.

442 עיתון, עמ' 111.

443 R. Lyall, *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus, and Georgia*, p. 275

M Kizilov, *Karaites through the Travelers' Eyes: Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to Descriptions of the Travelers*, pp. 78, 114, 119-120, 146

444 עיתון, שם.

445 אילו היו רוצים.

סריי היה נשרף בלילה, אחר אבל חיל משכ"ו לא שרפה, כי כן צוים הראש שלהם... " (166/7), 1 ב'), ואילו פירקוביץ מרחיב: "...אבל ראש הצבא הרוסי אסר על חייליו לשרוף ולשרוד".⁴⁴⁶ בהקשר זה, גם בקטעים שבהם מדובר על התנהגות הקראים בזמן המרד הטטארי נגד שאהין גראי ח'אן והרוסים שעמדו מאחוריו, ניסה פירקוביץ לטשטש את עניין נכונות הקראים למכור את אבק השַרְפָה למורדים הטטארים אשר נלחמו נגד הרוסים. עזריה כותב: "ויקחו מאתם"⁴⁴⁷ בחזקה קני שריפה וגם כן שלח לנו לחומה⁴⁴⁸ ביום שבת רגלי שנתן לו עופרת ועפר שריפה. ואחר מוצאי שבת הוציאו הרוכלים והוליכום לשוק..." (161/2, 1 ב'), בעוד שפירקוביץ מסתפק במשפט מתומצת: "גם סוחריו לא סירבו לטטארים".⁴⁴⁹

סביר להניח כי הסיבה לתרגום כתב־היד לרוסית, מלבד החשיבות ההיסטורית שייחס לו פירקוביץ, היא הקו הפוליטי הכרזר אצל עזריה — האהדה לשלטון הרוסי שכולטת בכרוניקה. לדעת עזריה, הרוסים למעשה הצילו את העדה הקראית מחורבן ומכליה,⁴⁵⁰ ופירקוביץ ללא ספק רצה להעביר מסר זה לקורא הרוסי.

446 שם, עמ' 108.

447 הטטארים לקחו בכוח את אבק השַרְפָה מהיוונים ומהארמנים.

448 לקראים שבעיר צ'ופוט־קלעה.

449 שם, עמ' 57.

450 ראו על כך: ג' אחיעזר, 'תקופת הכיבוש הרוסי בקרים בספר 'אבני זכרון'.

רשימה ביבליוגרפית

כתבייד

H C. — Harkavy Collection
FPA — A Firkovich's Private Archive
IOS — Institute of Oriental Studies of St.-Petersburg
RNL — Russian National Library of St.-Petersburg
UNL — Ukrainian National Library of Kiev

הוצאת שני קראים להורג (1778) — IOS, no. 156, 120 b
יוסף בן אריה קוסדיני, רישום על לימודיו בבית המדרש (1777) — IOS, no. 156, 120 a
יצחק בן שלמה, איגרת מצ'ופוט-קלעה לקראסובאזאר על פדיון שבויים — RNL, EVR II, A 2674
'אגרת אל קהלת קושטא בענינים כספיים' (1824) — RNL, EVR II, A 1813
עזריה בן אליה, כרוניקה — RNL, EVR IV 132
עזריה בן אליה, כרוניקה — UNL, HC, f 321, op 1497
רשימת חכמי קרים (1784) — RNL, EVR II, A 1552
שמאל יפת, רשימת התלמידים והספרים שנלמדו בבית המדרש הקראי בצ'ופוט-קלעה (1751) — RNL EVR I, doc. I, no. 47 (1753)

מחקרים ומקורות

PAAJAR — Proceedings of American Academy for Jewish Research
ЗООИД - Записки Одесского Общества Истории и Древностей
КЖ - Караимская Жизнь

אברהם בן יאשיהו, אמונה אמן, גולווא 1846
אהרן בן יוסף, ספר המבחר, גולווא 1835
אחיעזר גולדה, 'המאורעות שהתרחשו בקרים בתקופת מלכותו של שאהין גראי ח'אן: כרוניקה היסטורית מן המאה הי"ח מאת הקראי ר' עזריה בן אליה', עבודת גמר לתואר מוסמך, ירושלים 2000
—, 'זיקת קראי קרים לירושלים וביטוייה במצבות ספר 'אבני זכרון'', בתוך: שפירא ד' (עורך), מחקרים בקהילה קראית: דר"ח משלחת מכון בן-צבי לצ'ופוט-קלעה, ירושלים תשס"ח, עמ' 330–335
—, 'חקופת הכיבוש הרוסי בקרים בספר 'אבני זכרון'', בתוך: שפירא ד' (עורך), מחקרים בקהילה קראית: דר"ח משלחת מכון בן-צבי לצ'ופוט-קלעה, ירושלים תשס"ח, עמ' 285–293
אסף דוד, 'אור חדש על עליית החסידים בשנת תקל"ז', ציון סא (תשנ"ו), עמ' 319–346
אסף שמחה, לתולדות הקראים בארצות המזרח, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 181–222
בן-צבי יצחק, מכתב על הקראים בירושלים במחצית השנייה של המאה הי"ח, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו. עמ' 42–48

- בניה מאיר צבי, משה אלמושינו איש שאלוניקי, תל-אביב תשנ"ז
 בשייצי אליהו, אדרת אליהו, (הקדמה מאת צ' אנקורי), רמלה תשכ"ו
 גורלנד חיים יונה, גנזי ישראל בס"ט פטרבורג, חלק א', ס"ט פטרבורג תרכ"ו
 הנובר נתן נטע, יון מצולה, סיפורי הגזירות בשנות ת"ח ות"ט, מרכז ב' דינור, ירושלים 1981
 הקר יוסף, 'שיטת ה"סורגון" והשפעתה על החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאות
 ה"ט-ה"י', ציון נה (תשנ"ן), עמ' 27-82
 יערי אברהם, מסעות ארץ ישראל, תל-אביב 1996
 יצחק בן אברהם, חזוק אמונה, אשדוד 1975
 יצחק בן שלמה, פנת יקרת, גולווא 1834
 —, אור הלכנה, זיטומיר 1872
 ירושלמי יוסף חיים, זכור, תל-אביב תשמ"ח
 לסקר דניאל, הקראות וחקר היהדות, תל אביב תש"ס (פרידמן מ"ע [עורך], תרבות היהודים
 בארצות האסלאם וחקר הגניזה, א)
 מאיר משעברעשין, צוק העתים, סיפורי הגזירות בשנות ת"ח ות"ט, מרכז ב' דינור, ירושלים 1981
 מרקון יצחק דובער, 'דבר שפתיים', דבר 2 (1923), עמ' 244-273
 —, 'רשומות מספר "דבר שפתים"', קבץ עלי-יד סדרה חדשה, ד' (י"ד) תש"ו, עמ' קסה-קפ
 פוזננסקי שמואל אברהם, אנציקלופדיית בני מקרא, מהדורה ממוחשבת, במכון בן צבי, ירושלים
 (בהכנה)
 —, הקראי אברהם בן יאשיהו הירושלמי, ברדיטשוב תרע"ב
 פיקוביץ אברהם, אבני זכרון, ווילנא 1872
 —, חותם תכנית, גולווא 1834
 קפשלי אליהו, סדר אליהו זוטא, חלקים א-ג, מהדורת שמואלביץ א', סימנסון ש', בניהו מ',
 ירושלים-תל-אביב תשל"ו-תשמ"ג
 Akhiezer G., 'The History of the Crimean Karaites During the 16th-18th Centuries', in: M. Polliack (ed.), *Karaite Judaism. a Guide to its History and Literary Sources*, Brill Academic Publisher, Leiden — Boston 2003, pp. 729-759
 —, 'The Karaite Isaac ben Abraham of Troki and his Polemic against the Rabbanites', in: C. Goodblatt & H. Kreisel (eds.), *Tradition, Heterodoxy and Religious Culture: Judaism and Christianity in the Early Modern Period*, Ben-Gurion University, 2007, pp. 437-469
 Ankory Z., *Karaites in Byzantium*, N. Y. 1959
 Chiesa B. & W. Lockwood, *Ya'qub Qirqisani on Sects and Christianity, A translation of "Kitab al-anwar"*, book 1, N. Y. 1884
 Fisher A. W., *The Crimean Tatars*, California 1978
 —, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge 1970
 Gokbilgin O., *Tarih-i Sahib Giray Han*, Ankara 1973
 Kizilov M., *Karaites through the Travelers' Eyes: Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to Descriptions of the Travelers*, New York 2003
 Lyall R., *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia*, vol. I., London 1825
 Mann J., *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vol. II, Philadelphia 1935
 Mikaelian V., *Harumi haikakan galouti patmutiun*, Erevan 1965
 Pritsak O., 'Das erste Turkish Ukrainische Bündnis (1648)', *Oriens* 6, 2, (1953), pp. 266-298
 Russell J., 'Iran and Israel in the Armenian Epic of Sasun', in: S. Shaked & A. Netzer (eds.), *Irano-Judaica IV*, Jerusalem 1999, pp. 111-121
 Shapira D., 'A Karaim Poem in Crimean-Tatar from Mangup: a Source for Jewish-Turkish History (Judaeo-Turcica III)', in: M. Tutuncu (ed.), *Jewish-Turkish Encounters. Studies in Jewish-Turkish Relations Throughout the Ages*, SOTA, Haarlem 2001, pp. 79-100

—, 'Beginnings of the Karaites of the Crimea Prior to the Early Sixteenth Century', in: M. Polliack (ed.), *A Guide to Karaite Studies: An Introduction to the Literary Sources of Medieval and Modern Karaite Judaism*, Leiden & Boston (Brill) 2003, pp. 709–728

Shmuelevitz A., 'MS. Pococke No. 13 as a Source for the Events in Istanbul in the Years 1622–1624', *International Journal of Turkish Studies*, vol. 3, 2 (1985/6), pp. 107–121

Wilensky M., 'Rabbi Elija Afeda Bagı and the Karaite Community of Jerusalem', *PAAJAR*, vol. XL (1972), pp. 109–146

Азария Бен Элия, "События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин Гирей Хана", *Временник императорского московского общества истории и древностей российских*, XXIV (1856), с. 101–134

Азария бен Элия, "События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин Гирей Хана", *КЖ* 5–6 (1911), с. 52–59

Боровой С., "Евреи в Запорожской Сечи", Гринберг (ред.), *Еврейские хроники XVII столетия: Эпоха "Хмельничины"*, Москва - Иерусалим 1997

Гавриил Архиепископ, "Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию", *ЗООИД* 1 (1884), с. 197–204

Гессен Юлий, "Караимы", *Еврейская Энциклопедия*, под ред: А. Гаркави и Д. Кацнельсона, т. 9, Санкт-Петербург, с. 268–298

Дубровин Н. Ф., Присоединение Крыма к России: рескрипты, письма, реляции, донесения, в 4 т., СПб 1858/9

Екатерина II, письмо Вольтеру, *Сборник императорского Русского Общества*, СПб 1866–1917, т. 13, с. 180

Лашков Ф., Шагин-Гирей, последний крымский хан, Симферополь 1991

Мурзакевич Н., Доклады Князя Потемкина Ея Величеству (1776–1791), *ЗООИД*, VIII (1872), с. 209–221

Мурзакевич Н., "Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова о низложении Крым Герее", *ЗООИД* 1 (1844), с. 375–378

Сестренцевич-Богущ С., *История царства Херсонеса Таврического*, СПб 1806, в 2 т., Санкт-Петербург 1806

Смирнов В. Д., Крымское ханство под верховенством Османской Порты в 18 веке до присоединения ее к России, Санкт-Петербург 1887

—, "Ханский ярлык", *КЖ* 10–11 (1912), с. 57–58

Соловьев С. М., *История России с древнейших времен*, СПб 1879–1888, т. 29

Финкель Илья, "Лехно Давид Бен Элизер, Девар Сефатаим", *ЗООИД* 2 (1850), с. 693–704

Фиркович З. А., *Сборник старинных грамот и узаконений касательно прав и состояния русско-подданных караимов*, СПб 1890, с. 57–105

Цинберг Сергей, "Авраам Крымский и Моисей Киевский", *ЕС*, XI, (1924), с. 93–109

Эльяшевич Борис, *Материалы к серии "Народы и культуры"*, Караимы, *Караимский Биографический словарь*, кн. 2, Москва 1993